

O‘zbekiston respublikasi
Oliy va o‘rta maxsus kasb xunar ta’limi boshqarmasi
Andijon davlat universiteti
Pedagogika fakulteti Psixologiya kafedrası
Pedagogika –psixologiya ta’lim yo‘nalishi
4-bosqich talabasi
Tojiboeva Muxabbatxonning

BITIRUV MALAKA ISHI

MAVZU: Yuridik tashkilot xodimlari shaxsining psixologik tuzilishi

Imiy raxbar: katta o‘qituvchi G.Tojiboeva

ANDIJON-2013

Mavzu: Yuridik tashkilot xodimlari shaxsining psixologik tuzilishi

MUNDARIJA

KIRISH.....	3-4
I.BOB. Ichki ishlar xodimlari psixologiyasi haqida tushuncha.....	5-9
1.1 Ichki ishlar idoralari xodimlari shaxsining psixologik tuzilishi.....	10-12
1.2 Ichki ishlar idoralari xodimlari shaxsining bilish faoliyatiga psixologik tavsif.....	13-35
1.3 Ichki ishlar idoralari xodimlari faoliyati samaradorligini oshirishda hissiy-irodaviy va shaxsiy fazilatlarining o'rni.....	36-46
II. BOB. Ichki ishlar idoralari xodimlari kasbiy muomalasining psixologik asoslari.....	47-51
2.1 Ichki ishlar idoralari xodimlarining fuqarolar bilan psixologik aloqa o'rnatish usullari.....	52-55
2.2 Ichki ishlar idoralari xodimlari faoliyatida ziddiyatlarning paydo bo'lish sabablari.....	56-61
2.3 Ichki ishlar organlar xodimlari faoliyatida ziddiyatlarni bartaraf etish yo'llari.....	62-69
III. BOB. Ichki ishlar idoralari xodimlarini yuridik psixologiya tizimida tutgan o'rni.....	70-75
3.1 Kasbiy psixologiyaning qonuniyatlari, metodlari va prinsiplari haqida tushuncha.....	76-96
Xulosa va tavsiyalar.....	97-101
Foydalanilgan adabiyotlar.....	102

KIRISH

O'zbek millatining uzoq asrlik tarixida keyingi o'n yillikda erishgan mustaqilligimiz alohida o'rin tutadi. Mustaqillik necha asrlar davomida yaratilgan boy ma'naviy-ma'rifiy va ilmiy merosimizni nafaqat o'rganish, balki uni davr talablari asosida qaytadan idrok etish va milliy manfaatimizga xizmat qildirish vazifasini oldimizga qo'ydi. To'plangan tajribalarimiz va qadriyatlarimiz negizida milliy istiqlol mafkurasining yangicha tamoyillari yaratildi. Ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayot barpo etishdek pirovard maqsadimizdan kelib chiqib, ta'lim-tarbiya, ma'naviy-ma'rifiy sohalaridagi faoliyatimizni ulkan bir vazifaga – xalqimiz ongiga milliy istiqlol g'oyasini singdirish, ularda uzoq yillar davomida shakllangan va ulug'langan umuminsoniy va milliy qadriyatlarni qayta o'zlashtirish, e'zozlash hamda uning aqidalarini hayotda qo'llashga qaratmoqdamiz. Bu borada qiladigan ishlarimizni Prezidentimiz I.A.Karimov aniq-ravshan ko'rsatib berganlar: «Endigi vazifamiz shundan iboratki, milliy istiqlol g'oyasi tushunchalari asosida keng jamoatchilik, ziyolilarimiz, ilm-fan va madaniyat namoyandalari, avvalo, ma'naviy-ma'rifiy soha xodimlari milliy mafkurani takomillashtirish hamda uning asosiy tamoyillarini odamlar ongiga va qalbiga singdirishga qaratilgan ishlarni yangi bosqichga ko'tarishlari zarur».

Davlatimiz rahbari belgilab bergan vazifalarni amalga oshirishdan hyech kim chetda turmaydi. Davr barcha ziyolilar qatori huquqshunoslar va tilshunoslar oldiga ham yangi vazifalar qo'ydi. Bu vazifalarni amalga oshirishni lo'nda qilib, bir tomondan, yaratilayotgan huquqiy-me'yoriy hujjatlarning jahon andozalari darajasida bo'lishi hamda milliy mintalitetimiz va manfaatimizni himoya qilishi, ikkinchi tomondan, ularning davlat tilida mukammal yaratilgan bo'lishi, ham qonuniy, ham til jihatdan hyech bir e'tirozlarga o'rin qoldirmasligi tarzida tushunish to'g'ri bo'ladi. Buning ustiga, xalqimiz o'rtasida huquqiy madaniyatni targ'ib qilish, qonunlar va boshqa huquqiy-me'yoriy hujjatlardan ularni xabardor qilib borish nutqiy madaniyat bilan bog'liq bo'lgan g'oyatda mas'uliyatli vazifani amalga oshirishni ham taqozo etadiki, bu borada huquqshunoslarning ma'lum malakaviy va nutqiy ko'nikmalarni ellashlari lozim bo'ladi.

Mavzuning dolzarbligi: Jamiyatimizga barcha kasbdagi kishilar va ularning mehnati kerakligini hyech kim inkor etmaydi. Ammo har bir millat dunyo ilmi va madaniyatida ona tili bisoti bilan qanchalik faxrlana olishi mumkinligini ham chuqur anglaymiz. Binobarin, til - ma'naviyat ko'zgusi, ma'rifat chirog'i, bilim kaliti ekan unga hyech qachon ikkinchi darajali narsa deb qaray olmaymiz.

Yuridik til muammolari bo'yicha tadqiqotlar olib borayotgan Sh.Ko'chimovning ma'lumot berishicha, AQShning Illinoys va Chikago universitetlarida, Angliya, Shvesiya kabi davlatlarning oliy yuridik ta'limi tizimida huquqshunos kadrlarning til tayyorgarligiga alohida

e'tibor qaratilishi, har bir talaba maxsus til tayyorgarligidan o'tishi, til fani bilan bog'liq «Nutq o'rganishga kirish», «Yuridik nutq», «Sud notiqligi», «Sudda nutq so'zlash va haqiqat muammolari», «Yozma nutq», «Ommaviy muomala nutqi», «Siyosiy nutq», «Ijtimoiy nutqiy muomala», «Bayonnomalar (protokollar) tahlili», «Nutq maktabi» kabi 45 dan ortiq maxsus o'quv kurslari mavjud¹.

Huquqshunoslik yo'nalishidagi ta'lim tizimida o'qitiladigan «Xuquq tashkiloti xodimlarining nutq madaniyati» kursi talabalarga ana shu muammolarning yechimini topishda yordam berishga, yuridik til sirlarini, qonun-qoidalarini, nutqiy madaniyat ko'nikmalarini o'rgatishga qaratilgan.

Istiqbol tufayli o'z mustaqil taraqqiyot yo'lidan borayotgan Respublikamiz yoshlarini yangicha ijtimoiy muhitga tayyorlash, davr ruhida tarbiyalash - shu kunning dolzarb va ustuvor vazifalaridan biridir. Hozirgi kunda Respublikamizda amalga oshirilayotgan islohotlarning taqdiri yoshlarning ma'naviy qiyofasiga, shaxsiy barkamolligiga bog'liq. Bu vazifalarni amalga oshirish insoniy o'zaro munosabatlarda demokratik tamoyillarni ongga to'la singdirishni taqozo etadi.

Bitiruv malakaviy ishining predmeti: Xuquqni qo'llovchi faoliyatning psixik qonuniyatlarini o'rganish va yuridik kasb-ning kasbgrammalariga oid psixologik asoslarini ishlab chiqish, kasbiy mahorat ko'nikma va malakalarni tarbiyalash, kadrlarni tan-lab olish va joylashtirish, huquqni muhofaza qilish faoliyatini boshqarish, kasbiy yo'nalish, kasbiy saralash, huquqni muhofaza qiluvchi organlari xodimlarining shaxsini tarbiyalash va shakllanti-rish, kasbiy buzilish va uni oldini olish, ishchi joy va vaqtni tashkillashtirish kabi masalalarni o'rganishga qaratilgan.

Bitiruv malakaviy ishining obyekti: Andijon viloyati Ichki ishlar bo'limi xodimlari kasbiy faoliyati

Bitiruv malakaviy ishining ilmiy farazi:

1. Yuqoridagi axloqiy sifatlar asosiy tamoyillar tarzida xuquq tashkiloti xodimlari faoliyatining mazmuni va xulqining strategiyasini tashkil qiladi.

2. Xuquq tashkiloti xodimlari faoliyati bilan mashg'ul shaxsning etika va madaniyati doimo "yuqorida" bo'lishi lozim.

3. Kasbiy axloq sud etikasining rivojlanish darajasi ham nazarda tutiladi.

4. Inson huquqlariga rioya qilish va ularni muhofaza qilishi;

5. Aybdorlik prezumpsiyasi tamoyiliga rioya qilish va h.k.dir.

Xuquq tashkiloti xodimlari faoliyatining o'rganishni maqsadi: jinoyatchilikning oldini

olish, uni tugatish, fuqarolarga huquqiy bilimlar berish asosida fanni rivojlantirishdir. Agar har bir fuqaro o'z haq - huquqini bilsa, dunyoqarashi keng bo'lsa, tarbiyalangan bo'lsagina jinoyatchilik kamayadi hamda uning oldi olinadi.

Yuridik psixologiya o'z oldiga bir necha vazifalarni belgilab olgan. Bular quyidagilardir:

- jinoyatchilikning oldini olish;
- jinoyatchilikni batamom tugatish;
- yuridik shaxslar o'rtasida muloqot madaniyatini shakllantirish;
- fuqarolarning huquqiy bilimdonligini rivojlantirish;
- inson omilini birinchi o'ringa olib chiqish.

Yuqoridagi vazifalar asosida ish olib borilsa respublikamizni rivojlangan davlatlar qatoriga yanada tezroq olib chiqish mumkin.

Tadqiqot ob'yekti Yurist konsultant U Sulaymonov shaxsining psixologik tuzilishi taxlili

Tadqiqot predmeti. Yurist shaxsini psixologik tuzilishini o'rganish.

Tadqiqotning vazifalari:

-Yurist shaxsida kasbiy faoliyati motivlarini shakllantirishning nazariy-amaliy asoslarini o'rganish ;

- Yurist faoliyatining o'ziga xos xususiyatlarini aniqlash;
- Yurist faoliyati motivlarini shakllantirish usul va vositalarini aniqlash;
- Yurist faoliyati motivlarini shakllantirish jarayonining samaradorlik darajasini belgilash hamda istiqbolda yurist faoliyatini motivlarini shakllantirishga yo'naltirilgan ilmiy-metodik tavsiyalar ishlab chiqish.

Tadqiqotning ilmiy farazi. Yurist kasbiy faoliyatini shakllantirish ayni paytda muhim istiqbolga yo'nalgan psixologik xodisa bo'lib, unda:

- kasbiy faoliyati usullari taraqqiyoti amalga oshirilsa;
- kasbiy faoliyatida qo'llanadigan usul, vositalar ongli ajratib olinsa;
- kasbiy faoliyati jadal tashkil etilsa;
- yurist o'z faoliyatini mustaqil tashkil etib, boshqara bilishiga erisha bilsa;
- yurist o'zi va o'zgalar faoliyati maxsulini tanqidiy baholay olishga erisha olsa, yurist kasbiy faoliyati jarayonining samaradorlik darajasi ortadi.

Tadqiqot metodlari: kuzatish, anketa, suhbat, psixologik eksperiment.

Tadqiqotning metodologik asosi: O'zbekiston Respublikasining «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi», Davlat ta'lim standarti, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A. Karimovning

asarlari va ma'ruzalarida ta'limni isloh qilish to'g'risidagi yondashuvlari, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Maxkamasining yurist hodimlar faoliyatini takomillashtirishga yo'naltirilgan qarorlari, IIB vazirligining buyruqlari, mavzuga oid ilmiy-pedagogik, psixologik manbalar.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi:

- yurist kasbiy faoliyati motivlarini shakllantirish dolzarb psixologikmuammo ekanligi nazariy jihatdan asoslanadi;

- yurist kasbiy faoliyati motivlarini shakllantirishning psixologik-pedagogik imkoniyatlari aniqlanadi;

- yurist kasbiy faoliyati motivlarini shakllantirishning usul va vositalari belgilab beriladi;

Tadqiqotning ilmiy-amaliy ahamiyati: tadqiqot natijasida yurist hodimlar faoliyati motivlarini shakllantirishga yo'naltirilgan nazariy yondashuvlar, ilmiy-metodik tavsiyalar bilan boyitiladi.

Shuningdek, xuquqiy psixologiya fanida yurist shaxsining psixologik tuzilishiga, uning kasbiy faoliyatini shakllantirishning usul va vositalariga ega bo'ladi.

Tadqiqot natijalarining ishonchliligi va asoslanganligi.

Olingan natijalarning xolisligi, ularning samaradorligi xuquq tartibot hodimlari ishlarida o'zining nazariy va amaliy tasdig'ini topganligi; tadqiqot maqsadi, vazifalariga monand metodlar qo'llanilganligi; ishlab chiqilgan tavsiyalar vositasida yurist kasbiy faoliyatining samaradorlik darajasi o'sganligi bilan belgilanadi.

Himoyaga olib chiqiladigan xolatlar:

1.Yurist kasbiy faoliyati motivlarini shakllantirish dolzarb psixologik-pedagogik muammo ekanligi.

2.Yurist kasbiy faoliyati motivlarini shakllantirishning xuquqiy va psixologik imkoniyatlari.

3.Yurist kasbiy faoliyati motivlarini shakllantirish usul va vositalari.

4. Yurist kasbiy faoliyati motivlarini shakllantirishning samaradorligi.

5.Yurist kasbiy faoliyati motivlarini shakllantirishga yo'naltirilgan ilmiy-metodik tavsiyalar.

I. BOB. ICHKI ISHLAR XODIMLARI PSIXOLOGIYASI HAQIDA TUSHUNCHA

Ichki ishlar idoralari xodimi fuqarolarning xavfsizligi, tinchligi, haq-huquqi va erkinliklarini ta'minlashga mas'ul bo'lgan davlat xizmatchisi hisoblanadi. Ana shu mas'uliyat xodimdan birinchi navbatda o'z kasbining bilimdoni, ustasi bo'lishni talab qiladi. O'z kasbining bilimdoni bo'lish uchun nafaqat yuridik fanlarni, balki shaxslarning ruhiy holati va kechinmalarini ham yaxshi bilish kerak bo'ladi. Bu esa har bir ichki ishlar idorasi xodimidan psixologiya ilmining sir-asrorlaridan xabardor bo'lish va shu asosda qonuniy xatti-harakatlarni amalga oshirishni taqozo etadi.

Shuning uchun ham bu haqda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimov: «Psixologiya fani biz uchun eng zarur sohalaridan biri. Psixologiyani o'rganish – hayotni, insonni o'rganish degani. Kerak bo'lsa, rahbarlik qilmoqchi ekansiz, yetakchi bo'lib, odamlarga ko'rsatma bermoqchi ekansiz, oldin ularning psixologiyasini har tomonlama o'rganish kerak»¹, – degan edi. Ushbu fikr kasbiy psixologiya fanining metodologik asoslaridan birini tashkil qiladi.

Har qanday inson kundalik hayotida odamlar bilan uchrashib, muloqotga kirishar ekan, u o'zining bosiq yoki qiziqqon, beparvo yoki qiziquvchan, mehribon yoki bag'ritosh, jahldor yoki bosiq va hokazolardan iborat ichki va tashqi ruhiy olamini namoyon qiladi. Bu ruhiy holatlar ongli va ongsiz tarzda namoyon bo'ladi. Ana shu holatlar-ning barchasi insonning psixikasini tashkil qiladi.

Inson psixikasi moddiy va ma'naviy borliqdagi narsa va hodisalarni jonli in'ikos etuvchi murakkab jarayon bo'lib, u insoniyatning uzoq davom etgan fiziologik rivoji uyg'unligining mahsuli hisoblanadi Xo'sh, psixika nima?

Psixika – yuqori darajada tashkil topgan materiyaning tizimli xossasi (xususiyati), subyekt tomonidan obyektiv borliqni faol aks ettirish, mazkur borliq manzaralarini subyekt o'zidan uzoqlashtirmay ifodalashi, xuddi shu asnoda o'z xulqi va faoliyatini shaxsan boshqarishdir. Psixikada o'tmishning, hozirgi davr va kelgusi zamonning hodisalari ifodalangan, tartibga solingan. Psixikaning asosiy vazifalari – aks ettirish – faoliyat va xatti-harakatlarni boshqarishdir.

Uning namoyon bo'lish shakllari va ularning o'zaro bog'liqligi psixik (bilish) jarayonlar (sezgi, idrok, xotira, tafakkur, xayol, nutq va diqqat), psixologik holatlar (hissiyot, emotsiya, e'tiqodlilik, bardamlilik, tetiklik, qiziquvchanlik, hayratlanish, ishonchlilik, ijodiy ruhlanish), shaxsning xususiyatlari (yo'nalishlar, temperament, xarakter, qobiliyat, iqtidor, aqliy salohiyat, xulq motivatsiyasi, ish uslubi, mas'uliyat)da kuzatiladi.

Psixologiya – psixikaning kelib chiqishi, rivojlanish qonuniyatlari, shuningdek insondagi onglilik va ongsizlik fenomenlarining xilma-xil ko‘rinishlarini o‘rganuvchi fan. Psixologiya yunoncha «psixologos» so‘zidan olingan bo‘lib, «jon», «ruh» haqidagi fan, ta’limot degan ma’noni anglatadi. Biroq hozirgi davr ilmida «jon» tushunchasi o‘rniga «psixika» atamasini qo‘llash qabul qilingan.

Chunki lingvistik nuqtai nazardan «jon», «psixika» tushunchalari aynan bir ma’noni bildiradi. Lekin «psixika» atamasi bugungi kunda «jon»ga nisbatan kengroq ma’noga, ko‘lamga ega bo‘lib, inson ruhiyatining ham ko‘zga ko‘rinuvchi, ham ko‘zga ko‘rinmas tomonlarini o‘zida aks ettiradi. Psixologiya fanining obyektiga psixika, ong va ongsizlik, shaxs va uning faolligi kirs, uning predmetini ana shu obyekt haqidagi muayyan bilimlar tashkil qiladi

(Ob’yeht – kishilarning diqqatini o‘ziga tortadigan moddiy va ma’naviy borliq. Predmet – moddiy va ma’naviy borliq haqidagi bilimlar majmuasi va o‘rganiladigan masalalar). Psixologiya fani: umumiy psixologiya, ijtimoiy psixologiya, pedagogik psixologiya, zoopsixologiya, yosh davrlari psixologiyasi, muhandislik psixologiyasi, yuridik psixologiya, harbiy psixologiya, tibbiyot psixologiya, savdo psixologiyasi kabi tarmoqlarga bo‘linadi.

Bunda: umumiy psixologiya psixik faoliyatning umumiy qonuniyatlari va ularning o‘ziga xos jihatlarini o‘rganadigan maxsus soha hisoblanadi;

- pedagogik psixologiya kishiga ta’lim va tarbiya berishning psixologik qonuniyatlarini o‘rganishni o‘z predmeti deb biladi;

- yosh davrlari psixologiyasi turli yoshdagi odamlarning tug‘ilganidan to umrining oxirigacha psixik rivojlanish jarayonini, shaxsning shakllanishi va o‘zaro munosabatlari qonuniyatlarini individning yoshiga mos tarzda o‘zgarishi tamoyillarini o‘rganadi;

- ijtimoiy psixologiya odamlarning jamiyatda birgalikda faoliyatlari natijasida ularda hosil bo‘ladigan tasavvurlar, fikrlar, e’tiqodlar, hissiy kechinma va xulq-atvorlarni o‘rganadi;

- muhandislik psixologiyasi avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimlari operatorlarining faoliyatini, odam–texnika o‘rtasida funksiyalarni taqsimlash va muvofiqlashtirishning xususiyatlarini o‘rganadi;

- harbiy psixologiya kishining harbiy harakatlar sharoitida namoyon bo‘ladigan xulq-atvorini, zobitlar bilan oddiy askarlar o‘rtasidagi munosabatlarning psixologik jihatlarini o‘rganadi;

- savdo psixologiyasi – jamiyatda tijoratning psixologik shart-sharoitlari, ehtiyojning individual, yoshga, jinsga oid xususiyatlarini, xaridorga xizmat ko‘rsatishning psixologik omillarini aniqlaydi;

– tibbiyot psixologiyasi shifokor faoliyati psixologiyasini, bemor xulq-atvorining psixologik jihatlarini o‘rganadi.

Shuningdek, psixologiyada etnopsixologiya, oilaviy hayot psixologiyasi, boshqaruv psixologiyasi, shaxs psixologiyasi, sport psixologiyasi, psixodiagnostika, siyosiy va tashkiliy psixologiya kabi ko‘plab sohalar mavjudki, ularning har biri jamiyatdagi real ehtiyojlar va ularni qondirishda psixologiyaning fan sifatidagi o‘rni va maqsadidan kelib chiqadi¹.

Ichki ishlar idoralari xodimlarining faoliyati jamiyatda mavjud bo‘lgan barcha kasblardan, birinchidan, davlat tomonidan qat’iy belgilab berilgan qonunlar, buyruqlar, nizom va yo‘riqnomalar asosida ish ko‘rishi; ikkinchidan, bevosita jinoyatchilar dunyosi bilan ishlashi; uchinchidan, hayotining doimo xavf-xatar ostida bo‘lishi; to‘rtinchidan, davlat hokimiyatining vakili sifatida ish ko‘rishi bilan ajralib turadi.

Ana shu faoliyat ma’lum psixologik qonunlar, usullar asosida ish ko‘rishni talab etadi. Bu esa ichki ishlar idoralari faoliyatida yuz beradigan psixik holat va jarayonlarni alohida fan – kasbiy psixologiya sifatida o‘rganishni taqozo etadi. Xo‘sh, kasbiy psixologiya fanining bahs mavzui nima? Kasbiy psixologiya, o‘z mohiyatiga ko‘ra, yuridik psixologiya fani tarkibiga qiradi. Shu nuqtai nazardan qaraganda kasbiy psixologiya o‘ziga xos predmet bo‘lib, yurisprudensiya va psixologiyaning nozik tomonlarini qamrab oladi. Ya’ni bu fan huquq bilan psixologiya sohalarining kesishuvida yuzaga keladi. Huquq insonning xulq-atvorini, xatti-harakatlari bilan bog‘liq jarayonlarni o‘rganadi. Psixologiya esa muayyan shaxs, uning jamiyatdagi xulq-atvori va turli faoliyatlarining o‘ziga xos tomonlarini o‘rganadi. Bundan ko‘rinadiki, har ikkala fanning obyekti va subyekti shaxs, inson hisoblanadi.

Yuqorida ta’kidlab o‘tganimizdek, kasbiy psixologiya yuridik psixologiya tarkibida yuzaga kelgan bo‘lib, aniq faoliyat, ya’ni ichki ishlar idoralari faoliyatidagi psixologik jihatlarining muhim tomonlarini o‘rganishga bag‘ishlangan fan hisoblanadi.

Kasbiy psixologiya ilmiy-amaliy fan bo‘lib, umumiy psixologiyaning qonuniyatlarini o‘rganadi va bu fanni samaradorligini oshirish uchun tavsiyalar ishlab chiqadi. Kasbiy psixologiya fani huquq doirasidagi munosabatlar, odamlarning psixik faoliyatini huquqiy boshqarish mexanizmlari va qonuniyatlarini o‘rganuvchi fandır.

Bunda guvohlar, xolislar, jabrlanuvchi, gumonla-nuvchilarning ko‘rsatmalari hamda so‘roq olib borishning psixologik asoslarini o‘rganish maqsad qilib qo‘yilgan. Kasbiy psixologiya fanining maqsadi – ichki ishlar idoralari xodimlari faoliyatining taraqqiyot qonuniyatlari, turli toifadagi shaxslar bilan o‘zaro munosabatlar jarayonida psixologik bilimlardan foydalana olish ko‘nikma va malakalarini shakllantirishdan iboratdir. Shu ma’noda, kasbiy psixologiya fanining metodologik asosini O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining

asarlari, faylasuf-allomalarning psixologiya faniga oid g'oya va nazariyalari hamda hukumat qonunlari, IIVning buyruq va ko'rsatmalari tashkil etadi.

Kasbiy psixologiya fanining predmetini quyidagilar tashkil etadi:

- ❖ ichki ishlar idoralari xodimlarining psixikasini har tomonlama o'rganishdan hosil bo'lgan bilimlar;
- ❖ jabrlanuvchi, aybdor, guvoh, gumon qilinuvchi va hokazolarning ongi, ruhiyati, onglilik va ongsizlik holatidan hosil bo'lgan xulosalar;
- ❖ jinoyatchi shaxsining tuzilishi, uning faoliyati va faolligini o'rganish orqali olingan nazariy va amaliy xulosalar. Barcha fanlar singari kasbiy psixologiya fanining ham o'z obyekti mavjud, ular quyidagilardan iborat:
- ❖ ichki ishlar idoralar xodimlarining psixologiyasi;
- ❖ jabrlanuvchi, aybdor, guvohlarning psixologiyasi;
- ❖ fuqarolarning onglilik va ongsizlik holatlari;
- ❖ shaxsning tuzilishi;
- ❖ shaxsning faoliyati;
- ❖ shaxsning faolligi va uning shakllari.

Shunday qilib, kasbiy psixologiya fani ichki ishlar idoralari xodimlari faoliyatidagi psixika, ong, ongsizlik kabi fenomenlarning kelib chiqishi, rivojlanish qonuniyatlarini o'rganuvchi fandir.

Mavzuning dolzarbligi: Insonlar o'rtasidagi ijtimoiy munosabatlar Sharqda o'ziga xos va har bir millat psixologiyasiga mos holda shakllantirishdir. Jamiyatning yangilanishi davrida inson ma'naviyati va ruhiyatida ro'y berayotgan o'zgarishlarning psixologik tabiatini anglashga yordam beradi.

Bitiruv malakaviy ishining asosiy maqsadi huquq yo'nalishidagi vazifalarni hal etishda bo'lg'usi mutaxassislarni yuridik – psixologik tayyorgarligini yaxshilashdan iborat.

Xuquq tashkiloti xodimlari psixologiyasini egallash uchun quyidagilarga e'tiborni qaratish muhimdir:

- bo'lg'usi huquqshunoos mutaxassislarni professional psixologik bilimlar bilan qurollantirish;
- kasbiy vazifalarni hal etishda olingan nazariy bilimlardan mohirona foydalanish va ularni hayotga, amaliyotga tadbiq etish;
- huquq mutaxassisligiga xos zamonaviy kasbiy zarur bo'lgan fazilatlarni har tomonlama shakllantirish;
- huquq yo'nalishida ta'lim olayotgan bo'lg'usi mutaxassislarga kerakli kasbiy qobiliyatlarni

har tomonlama rivojlantirish;

- kasbiy sezgirlik, xotira, tafakkur, fuqarolar bilan muloqotda bo'lish va psixologik aloqa o'rnatish mahoratiga ega bo'lishdan iborat.

Yuridik psixologiyada sud psixologik ekspertiza usullari yordamida ko'plab kerakli ma'lumotlarni yig'ish mumkin bo'ladi.

Sud-psixologik ekspertizasi turlariga quyidagi usullar kiradi:

- jinoiy ishga taalluqli bo'lgan ma'lumotlarni psixologik talqin qilish;
- anamnez (biografik) usuli;
- kuzatish va tabiiy eksperiment;
- shaxsni individual - psixologik xususiyatlarini o'rganish;
- psixoanaliz;
- anketalardan foydalanish;
- suhbat;
- kompyuter diagnostika usuli (test orqali psixogramma tuzish).

Xulosa qilib aytganda, turli psixologik va yurisprudensiyaga oid usullar tizimli yondoshish orqali faoliyat jarayonining asosiy psixologik qonuniyatlari, o'zaro hamkorlikni chuqur talqin qilish, shaxs strukturasi va huquqiy normalarning tizimini o'rganish va ularga aniq tavsif berishga yordam beradi.

Bitiruv malakaviy ishining metodologik asosi:

Ong va faoliyat birligi prinsipi, faoliyatning rivojlanish tamoyili, «Talim to'g'risidagi qonun», «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi», Prezidentimiz g'oyalari, fanda yaratilgan qonuniyatlari.

Tadqiqot metodi: So'roq-suhbat, anketa.

Bitiruv malakaviy ishining predmeti: Xuquqni qo'llovchi faoliyatning psixik qonuniyatlarini o'rganish va yuridik kasb-ning kasbgrammalariga oid psixologik asoslarini ishlab chiqish, kasbiy mahorat ko'nikma va malakalarni tarbiyalash, kadrlarni tan-lab olish va joylashtirish, huquqni muhofaza qilish faoliyatini boshqarish, kasbiy yo'nalish, kasbiy saralash, huquqni muhofaza qiluvchi organlari xodimlarining shaxsini tarbiyalash va shakllantirish, kasbiy buzilish va uni oldini olish, ishchi joy va vaqtni tashkillashtirish kabi masalalarni o'rganishga qaratilgan.

Bitiruv malakaviy ishining ob'yekti: Andijon viloyati Jalaquduq tumanidagi Ichki ishlar bo'limi xodimlari.

Bitiruv malakaviy ishining ilmiy farazi:

1. Yuqoridagi axloqiy sifatlar asosiy tamoyillar tarzida xuquq tashkiloti xodimlari faoliyatining mazmuni va xulqining strategiyasini tashkil qiladi.

2. Xuquq tashkiloti xodimlari faoliyati bilan mashgʻul shaxsning etika va madaniyati doimo “yuqorida” boʻlishi lozim.

3. Kasbiy axloq sud etikasining rivojlanish darajasi ham nazarda tutiladi.

4. Inson huquqlariga rioya qilish va ularni muhofaza qilishi;

5. Aybdorlik prezumpsiyasi tamoyiliga rioya qilish va h.k.dir.

Xuquq tashkiloti xodimlari faoliyatining oʻrganishni maqsadi: jinoyatchilikning oldini olish, uni tugatish, fuqarolarga huquqiy bilimlar berish asosida fanni rivojlantirishdir. Agar har bir fuqaro oʻz haq - huquqini bilsa, dunyoqarashi keng boʻlsa, tarbiyalangan boʻlsagina jinoyatchilik kamayadi hamda uning oldi olinadi.

Yuridik psixologiya oʻz oldiga bir necha vazifalarni belgilab olgan. Bular quyidagilardir:

- jinoyatchilikning oldini olish;
- jinoyatchilikni batamom tugatish;
- yuridik shaxslar oʻrtasida muloqot madaniyatini shakllantirish;
- fuqarolarning huquqiy bilimdonligini rivojlantirish;
- inson omilini birinchi oʻringa olib chiqish.

Yuqoridagi vazifalar asosida ish olib borilsa respublikamizni rivojlangan davlatlar qatoriga yanada tezroq olib chiqish mumkin.

Bitiruv malakaviy ishining nazariy va amaliy ahamiyati: Tadqiqotimiz natijalaridan shu narsa malumki, xuquq tashkiloti xodimlari faoliyatini talim tizimida keng taxlil qilish va yoritish dolzarbdir. Chunki, jamiyat taraqqiyotida insonlarning psixik rivojlanishida xuquqiy tarbiyaning oʻrni ahamiyatli. Yuridik faoliyatning metodologik va nazariy asoslarini oʻrganish, naza-riy tadqiqotning uslubiyoti va usullarini ishlab chiqish va ularni boshqa fanlarning uslubiyoti bilan taqqoslash va moslashtirish natijasida quyidagini amalga oshirish mumkin:

1) predmetning tizimiy elementlarini oʻrganish: xuquq tashkiloti xodimlari shaxsi; uning faoliyati; huquqiy va nohuquqiy hulqi; qonunbuzar va qonunga rioya qilgan shaxslar; qonunbuzarlarning ijtimoiy huquqiy psixo-logiyasi; jinoiy ishni olib borishning psixologik xususiyatlari, qonunbuzarlar profilaktikasi...;

2) xuquq tashkiloti xodimlari- amaliyotchilar uchun huquq ishlariga oid va amaliyotni yanada yaxshilash uchun xuquq tashkiloti xodimlarilar jamoasini mustahkamlash va ularning faoliyatlarini ragʻbatlantirishga qaratilgan tavsiyalar ishlab chiqish, kasbiy yoʻnalish va kasb tanlashga oid uslubiyotlar ishlab chiqish;

3) “yuridik psixologiya” fanini nazariy va metodologik jihatdan taʼminlash;

4) amaliyotni maxsus psixologik bilimlar bilan ta'minlash, sud psixik ekspertizasiga oid nazariya va uslubiyotni ishlab chiqish, yurisprudensiya jarayonida mutaxassis - psixologning ishtirokini ta'minlash.

1.1

ICHKI ISHLAR IDORALARI XODIMLARI SHAXSINING PSIXOLOGIK TUZILISHI

Ichki ishlar idoralari xodimlari shaxsining psixologik tuzilishi yetarli darajada o'rganilmagan. Uning psixologik tuzilishi quyidagi masalalarning hal qilinganligi darajasiga bog'liq.

Birinchidan, ichki ishlar xodimi davlat xizmatchisi sifatida mavjudmi, mavjud bo'lsa, unga qanday majburiyatlar yuklangan va qanday vakolatlar berilgan? Bizning davlatimizda bu masala yetarli darajada hal qilingan.

Masalan, IIV mavjud, u har doim takomillashib bormoqda. Ikkinchidan, ichki ishlar xodimlarining o'zaro va fuqarolar bilan bo'ladigan munosabatlari qanday ijtimoiy normalarga asoslangan? Bu masala ham ijobiy hal qilingan bo'lib, u qonunchilikka hamda milliy va umuminsoniy qadriyatlarga asoslangan.

Uchinchidan, ichki ishlar idoralari xodimlarining kasbiy va ma'naviy-ma'rifiy tayyorgarlik darajasi qanday yo'lga qo'yilgan? Bu masala ham to'g'ri hal qilingan. Masalan, O'zbekiston Respublikasi IIV tomonidan 1993-yil 30-dekabrda qabul qilingan «O'zbekiston Respublikasi ichki ishlar idoralari xodimlarining «Kasb odobnomasi»ni tasdiqlash to'g'risida»gi 446-sonli buyruq, 2007-yil 12-sentabrdagi «O'zbekiston Respublikasi ichki ishlar idoralari shaxsiy tarkibi o'rtasida «Ma'rifat» darslarini tashkil etish tartibi to'g'risida»gi 170-sonli buyruq va shu sana bilan e'lon qilingan «O'zbekiston Respublikasi ichki ishlar idoralari xodimlarining ma'naviy saviyasini oshirish, shaxsiy tarkib bilan yakka tartibda olib boriladigan tarbiyaviy ishlarni takomillashtirish to'g'risida»gi 171-sonli buyruq va boshqalar.

To'rtinchidan, xodimlarning har bir ijobiy xatti-harakat qanday baholanadi? Mana shu masalalarning qonuniylik, adolat, axloqiylik mezonlari bilan hal qilinishi ichki ishlar idoralari xodimlarining psixologik tuzilishini belgilaydi. Psixolog olimlar shaxsning psixologik tuzilishini quyidagicha talqin qiladilar. Masalan, atoqli rus psixologi S. L. Rubinshteynning fikriga ko'ra, shaxs psixologiyasi quyidagi tuzilishga ega:

- 1) yo'nalganlik, u ehtiyojlar, qiziqishlar, ideallar, e'tiqodlar, faoliyat va xulqning ustuvor motivlari hamda dunyoqarashlarda ifodalanadi;
- 2) bilimlar, ko'nikmalar, malakalar hayot va faoliyat jarayonida egallanadi;
- 3) individual tipologik xususiyatlar temperament, irodada aks etadi.

K. K. Platonov ta'limotiga ko'ra, shaxs psixologiyasining tuzilishi quyidagilarni o'z ichiga oladi:

Yo'nalganlik kichik tizimi (ost tuzilish) shaxsning axloqiy qiyofasi va munosabatlarini birlashtiradi. Undan harakatchanlik, barqarorlik, jadallik, ko'lam (hajm) darajalarini farqlash

lozim. Ijtimoiy tajriba kichik tizimi (ost tuzilishi) ta'lim vositasida, shaxsiy tajribada egallangan bilimlar, ko'nikmalar va odatlarni qamrab oladi.

Psixologik aks ettirish shakllari kichik tizimi (ost tuzilishi) ijtimoiy turmush jarayonida shakllanuvchi bilish jarayonlarining individual xususiyatlarini o'z ichiga oladi. Biologik shartlangan kichik tizimi (ost tuzilishi) miyaning morfologik va fiziologik xususiyatlariga muayyan darajada bog'liq bo'lgan patologik o'zgarishlarni, shaxsning yosh, jins xususiyatlarini va uning tipologik xosiyatlarini birlashtiradi.

A. G. Kovalev talqiniga ko'ra, shaxs psixologiyasi quyidagicha tuzilishga ega:

- yo'nalganlik voqelikka nisbatan inson munosabatini aniqlaydi, unga o'zaro ta'sir etuvchi har xil g'oyaviy va amaliy yo'nalishlar, qiziqishlar, ehtiyojlar kiradi. Ustuvor yo'nalganlik shaxsning barcha psixik faoliyatini belgilaydi.
- imkoniyatlar shaxs faoliyatning muvaffaqiyatli amalga oshirishini ta'minlovchi tizim. O'zaro ta'sir etuvchi va o'zaro bog'liq bo'lgan turlicha qobiliyatlarni qamrab oladi;
- iroda ijtimoiy muhitda shaxsning xulq-atvorini aniqlaydi. Odamning ruhiy hayoti shakli va mazmuni unda namoyon bo'ladi. Iroda tizimida irodaviy va ma'naviy sifatlar ajratiladi;
- mashqlar tizimi hayotiy faoliyat, harakat va xulq-atvorni tuzatish (korreksiyalash), o'zini o'zi nazorat qilish, boshqarishni ta'minlaydi.

Bundan tashqari, inson shaxsining o'zi «endopsixik» va «ekzopsixik» tizimga bo'linadi, degan fikr ham ilgari surilgan. Shaxs psixologiyasining ichki tuzilishi sifatida «endopsixika» bamisoli kishining nerv psixik tuzilishiga o'xshash bo'lgan inson shaxsining ichki mexanizmi kabi psixik qismlar va funksiyalarning o'zaro ichki bog'liqligini ifoda etadi.

«Ekzopsixika»ning tashqi muhitga munosabati, ya'ni shaxs qanday bo'lmasin, baribir munosabatga kirishishi va shaxsga qarama-qarshi turadigan tizimlarning barchasiga nisbatan munosabati bilan belgilanadi.

«Endopsixika» moyillik, xotira, tafakkur, xayol, irodaviy zo'riqish, tashqi ta'sirlarga beriluvchanlik kabi xislatlarni, «ekzopsixika» esa kishi munosabatlari tizimi va uning tajribasini, qiziqishlarini, moyilliklarini, his-tuyg'ularini, shakllangan bilimlari va boshqa xususiyatlarini o'z ichiga oladi. Tabiiy asosdagi «endopsixika», ijtimoiy omil bilan belgilanadigan «ekzopsixika»ga qarama-qarshi o'laroq, biologik jihatlar bilan bog'liq.

Psixolog olimlarning yuqorida bayon qilgan fikrlarini metodologik asos qilib olgan holda, ichki ishlar idoralari xodimlari shaxsining psixologik tuzilishi quyidagilardan iborat deb hisoblash mumkin:

1. kasbiy yo'nalganlik xodimning ehtiyojlari, qiziqishlari, e'tiqodlari, faoliyati va xulqining ustuvor motivlari hamda dunyoqarashlarida ifodalanadi;

2. kasbiy bilim, ko'nikma va malakalar xodimning hayotiy faoliyati jarayonida egallanadi;
3. individual tipologik xususiyatlar xodimning tempramenti, irodasi va qobiliyatida aks etadi;
4. mashqlar tizimi hayotni, faoliyat, harakat va xulq-atvorni tuzatish (korreksiyalash), o'zini o'zi nazorat qilish, o'zini o'zi boshqarishni ta'minlaydi.

1.2

ICHKI ISHLAR IDORALARI XODIMLARI SHAXSINING BILISH FAOLIYATIGA PSIXOLOGIK TAVSIF

Ichki ishlar idoralari xodimlarining bilish faoliyati boshqa kasb kishilarnikiga qaraganda chuqurligi, keng qamrovliligi, tezkorligi, aniq maqsadga qaratilganligi, mantiqiyliigi, maxfiyligi bilan farq qiladi. Quyida bularning barchasiga batafsil to'xtalamiz.

1. Diqqat va uning ichki ishlar idoralari xodimlari faoliyatida tutgan o'rni

Diqqat kishi faoliyatning barcha turlari, eng avvalo, mehnat va o'quv faoliyati samaradorligining muhim va zarur shartidir. Bilish jarayonlari kechishining eng muhim xususiyati uning tanlanganligi, yo'naltirilganligidan iboratdir. Tevarak-atrofdagi ko'plab ta'sirlar orasidan kishi hamisha nimanidir idrok etadi, nimanidir faraz qiladi, nima haqidadir fikr yuritadi, o'ylaydi. Ongning bu xossasi diqqat kabi xususiyat bilan o'zaro bog'liq. Ichki ishlar idoralari xodimlarining kasbiy faoliyatida bilish jarayonlarining ahamiyati beqiyosdir. Biz quyida bilish jarayonlariga va uning ichki ishlar idoralari faoliyatidagi o'rniga to'xtalamiz.

Diqqat individning hissiy, aqliy yoki harakatlantiruvchi faolligi darajasining oshirilishini taqozo etadigan tarzda ongning yo'naltirilganligi va bir narsaga qaratilganligidir.

E'tiborni ma'lum obyektga qaratish uchun irodaviy kuch-g'ayrat sarflash zarurati yuzaga kelganda, binobarin, qiyinchiliklar paydo bo'lganida, bilishga oid qiziqish susayganida va shuningdek, to'siqlar mavjud bo'lgan kezlarda diqqat aniq-ravshan namoyon bo'ladi.

Hosil bo'lish xususiyati va amal qilish usullariga ko'ra diqqatning uchta asosiy turi mavjud:

- ixtiyorsiz diqqat;
- ixtiyoriy diqqat;
- ixtiyoriy diqqatdan keyingi diqqat

Ixtiyorsiz diqqat kishining niyatlari va maqsadlaridan mustasno tarzda hosil bo'ladi va qo'llab-quvvatlanadi. Ixtiyorsiz diqqatning paydo bo'lishi jismoniy, psixofiziologik va psixik omillar bilan belgilanadi. Individning ehtiyojlariga mos keladigan, uning uchun ahamiyatiga ega bo'lgan qo'zg'atuvchilar ixtiyorsiz diqqatni qo'zg'aydi. Ixtiyorsiz diqqatda bevosita qiziqishning roli benihoya kattadir. Nimaiki qiziqarli, maroqli, hissiyotga boy, zavqli bo'lsa, diqqatning uzoq vaqt mobaynida to'planib turishini taqozo etadi. Ixtiyorsiz diqqat shaxsning umumiy yo'nalganligiga ham bog'liqdir.

Ixtiyoriy diqqat ongli ravishda boshqariladigan va tartibga solinadigan diqqat-e'tibordir. Ixtiyoriy diqqat ixtiyorsiz diqqat zahirida hosil bo'ladi. Ixtiyoriy diqqat, agar kishi o'z oldiga ma'lum bir vazifa qo'ygan va harakat dasturini ongli tarzda ishlab chiqqan bo'lsa, yuz beradi.

Ixtiyoriy diqqatdan keyingi diqqat maqsadga yo'naltirilgan faoliyatda shaxs uchun diqqatning ixtiyoriy to'planganligidagi kabi, faqat uning mazmuni va jarayonining qiziqarli hamda ahamiyatli bo'lishi natijasida qiziqib, kirishib ketish xususiyatida namoyon bo'ladi. Diqqatning jamlanishi, jalb qilinishi ixtiyoriy diqqatdan keyingi diqqatda unumli va sermahsul hisoblanadi. Ixtiyoriy diqqatdan keyingi diqqat sharoitiga o'tish uchun ish jarayonini faollashtirish talab etiladi. Ish jarayonini xotira qonuniyatlarini yaxshi bilgan holda, uning yordamidan foydalanib amalga oshirish talab etiladi. Bular mantiqan tushunish va qiziqish uyg'otish qonuniyatlari hisoblanadi.

Kasbiy diqqat yaxshi shakllangan ixtiyoriy diqqatning anglanganligi va keragicha boshqarish imkoniyatining mavjudligi bilan ajralib turuvchi va nima, qachon, qayerda hamda nimaga diqqatni qaratish kerakligini belgilab beruvchi jarayon hisoblanadi. Kasbiy diqqatning yaxshi rivojlanganligi uning maqsadli va mohirona yo'naltirilganligi bilan belgilanadi. Diqqatni bir joyga jamlash va uni to'g'ri yo'naltirishda quyidagi omillarni hisobga olish zarur:

- ish jarayoniga xos va mos sharoitni yaratish, ya'ni ish joyini saranjomlash, yorug'likka qulay joylashib olish;
- muayyan vazifani bajarish uchun psixologik tayyorgarlik ko'rish;
- aqliy tayyorgarlik, zarur adabiyotlardan foydalanish, tajriba orttirish, aqliy faoliyat yuritish uchun qulay vaqtlarni hisobga olish (tongi soat 5 dan 11 gacha, kunduzgi soat 16 dan kechki 20–24 gacha aqliy faoliyat unumdorligi yuqoriligini kuzatish mumkin).

Ichki ishlar idoralari xodimlarining kasbiy faoliyatida diqqatning asosiy xususiyatlari (taqsimlanishi, tarqoqligi, barqarorligi, tez o'rin almashishi) ham o'zisha xos ahamiyat kasb etishi, ya'ni sodir bo'lgan voqea-hodisalarning zarur tomonlarini o'rganish va aniqlik kiritishda, jinoyatchi shaxsning psixik holatini kuzatishda qo'l kelishini anglab yetish lozim. Masalan, diqqatning hajmi 7–12 ta obyektни to'liq qamraydi, barqarorligi 10–12 daqiqa to'liq saqlanadi, bir soniya ichida diqqatni 3–4 marotaba ko'chirish mumkin.

Shunday ekan, ichki ishlar idoralari xodimlari o'z xizmat faoliyatida kasbiy diqqatni yuzaga keltirish uchun quyidagi usullardan foydalanishlari zarur:

- obyektни kuzatish jarayonida jinoyatchining o'ziga xos xususiyatlarini inobatga olish va jinoyatchi o'rinda o'zini tasavvur qilishi;
- obyektни kuzatish jarayonida diqqatni to'g'ri taqsimlash va tez ko'chira bilish ko'nikmasini shakllantirish usullaridan foydalanish;
- davomli mashq qilish yordamida diqqat markazida 2–7 tadan, 8–15 tagacha bo'lgan obyektни ushlab turish;

- diqqatni bir obyektidan ikkinchisiga ko‘chirishda har bir soniyadan unumli foydalanish;
- diqqat doirasining torayishini hisobga olish, ya’ni axborot qanchalik muhim bo‘lmasin, bir obyektga bog‘lanib qolmaslik;
- umumiy kuzatuv obyektida, sharoitni o‘rganish maqsadida, diqqatni teng taqsimlash orqali obyektni qismlarga bo‘lib kuzatish.
- Diqqatni kuchaytirish usullari:
- javobgarlik hissini sezish, faoliyat samaradorligini belgilovchi ahamiyatli tomonlarni hisobga olish;
- muayyan xatti-harakatlarni amalga oshirishda irodaviy kuchga tayanish;
- obyektни «e’tibor bilan kuzat», «yaxshilab qara», «yana bir bor tekshir» kabi diqqatni kuchaytiruvchi buyruqlarni berish;
- salbiy hissiyotlarni kuzatish jarayoniga aralashtirmaslik;
- kuzatuvchanlik faoliyatini susaytiruvchi omillarni inobatga olmaslik.
- Diqqatni jamlash prinsiplari:
- muayyan holatga diqqatni yo‘naltirish;
- ahamiyatsiz ma’lumotlarni miyada saqlamaslik;
- keraksiz fikrlarga chalg‘imaslik.

Diqqat jarayoni, o‘z navbatida, kuzatuvchanlik faoliyati bilan uyg‘un shakllanadi. Kuzatish ichki ishlar idoralari xodimlarining kasbiy faoliyatida o‘ziga xos ahamiyat kasb etadi. U operativ qiziqish uyg‘otgan shaxslarning jinoiy faoliyatini fosh etishda, ularning aloqalarini, shaxsiy xislatlarini o‘rganishda, tergov jarayoniga tegishli ma’lumotlarni to‘plashda namoyon bo‘ladi.

Kuzatish deganda, ma’lum bir maqsadli rejani amalga oshirish uchun narsa va hodisani ongda ataylab idrok etish tushuniladi.

Kasbiy kuzatish esa ichki ishlar idoralari xodimlarining operativ xizmat vazifalarini amalga oshirishida muhim voqea va hodisalarni maqsadga muvofiq tarzda idrok etish jarayonidir.

Kasbiy kuzatuvchanlik xodimning shaxsiy xususiyati emas, balki tabiiy xususiyatiga aylanib, faoliyatning barcha turlarida namoyon bo‘lishida, kuzatuvchanligininng oliy darajaga chiqqanida namoyon bo‘ladi.

Kasbiy kuzatishda ko‘zga tushgan barcha narsa idrok etilmaydi, balki eng muhim, zarur, xizmat faoliyati uchun ahamiyatga molik bo‘lgan obyekt (narsa, predmet)lar idrok etiladi. Bu, odatda, kuzatish asosini tashkil qiladigan maqsadlar, vazifalar, rejalar bilan bog‘liq bo‘ladi.

Kasbiy kuzatuvchanlik samaradorligi esa albatta psixologik mexanizmlar, qonuniyatlar va omillar bilan belgilanadi. Ya’ni ular namoyon bo‘lish xususiyatlariga ko‘ra

obyektiv, sharoitga xos va subyektiv guruhlarga bo‘linadi. Kasbiy kuzatish jarayonini amalga oshirishda subyektiv omillarga muhim vazifa yuklatiladi.

Obyektiv va sharoitga xos omillar kuzatilayotgan shaxs, obyekt va ular o‘rtasida mavjud sharoit xususiyatlarini qamrab oladi. Subyektiv tomon jinoiy guruh a‘zolarining xatti-harakatlarini yashirish niyatida amalga oshiradigan niqobli (yashirin) harakatlari, ya’ni jinoyat sodir etilgan joyda iz qoldirmaslik, dalil-isbotlarni topishni qiyinlashtirish, dastlabki surishtiruv ishlarini olib borishda anglashilmovchiliklarga sharoit yaratish kabilarda namoyon bo‘ladi.

Shu nuqtai nazardan kasbiy kuzatuvchanlik faoliyatini shakllantirishda xodimdan kasbiy diqqat, idrok xususiyatlari va operativ xotira jarayonlarini rivojlantirish talab etiladi.

Ichki ishlar idoralari xodimi operativ qiziqish uyg‘otgan shaxsga nisbatan kuzatuv ishlarini olib borishda quyidagi psixologik omillarni hisobga olishi kerak.

- o‘zi kuzatayotgan gumonlanuvchi shaxsning xulq-atvoriga xos bo‘lgan xususiyatlar (masalan, jinoiy faoliyatiga xos xususiyatlari, yo‘nalishi, jinoiy tajribasi, nimalarga qiziqishi, moyilligi va boshq.)ni;
- zarur bo‘lganda maxsus texnik vositalar va eslab qolish orqali kuzatilayotgan obyektning xatti-harakatlarini to‘liq esda saqlashi, kerak bo‘lsa aniq qayd etishi;
- qayd etilgan faktlarni kuzatilayotgan obyekt to‘g‘risida olingan avval ma’lumotlar bilan qiyoslashi va xulosalar chiqarishi.
- Ichki ishlar idoralari xodimlari kasbiy kuzatuvchanlikni rivojlantirishda quyidagilarni e’tiborga olishi zarur:
- kuzatuvdan oldin o‘rganilayotgan shaxs, narsa yoki hodisa haqida to‘liq tasavvurga ega bo‘lish;
- vazifani aniq maqsad asosida belgilab olish (xayolan bo‘lsa-da) va kuzatuv rejasi hamda tartibini tuzish;
- kuzatilayotgan obyektida nafaqat topilishi kutilgan narsani, balki uning teskarisini ham izlash;
- kuzatish predmetini qismlarga bo‘lib o‘rganish bilan birga, butun jarayonni kuzatishni esdan chiqarmaslik;
- bir martalik kuzatishga ishonmaslik, obyektni turli nuqtai nazar va turli vaziyatlarda tekshirish;
- kuzatish davomida har bir elementga nisbatan «nega?», «nima uchun?» kabi savollar qo‘yish, o‘z fikr va xulosalari asosida taxmin qilish;
- kuzatuv obyektlarini solishtirish, ularni bir-biriga qarama-qarshi qo‘yish va ulardagi o‘xshash hamda farq qiluvchi tomonlarni topish;

- kuzatish natijalarini ushbu predmet haqida ma'lum bo'lgan ma'lumotlar bilan qiyoslash;
- kuzatish natijalarini aniq ifodalash va tegishli shaklda qayd etish;
- kuzatishga turli mutaxassislarni jalb etish, kuzatish natijalarini solishtirish va hamkasblari bilan muhokama qilish;
- kuzatuvchi o'zi ham kuzatish obyekti bo'lishi mumkinligini esda tutishi.

Kasbiy kuzatuvchanlikni rivojlantirishning muhim yo'nalishi omili tegishli psixologik qonuniyatlarga asoslangan kasbiy kuzatish texnikasini egallash sanaladi.

2. Sezgi va uning ichki ishlar idoralari xodimlari faoliyatida tutgan o'rni

Sezgi oddiy psixik jarayon bo'lib, u moddiy olamdagi narsa va hodisalarning ayrim xususiyatlari aksidan, shuningdek, moddiy qo'zg'atuvchlar tegishli retseptorlarga bevosita ta'sir etganda organizmda hosil bo'ladigan ichki holatlardan tarkib topadi. Materiya bizning sezgi irodalarimizga ta'sir etib sezgi hosil qiladi. Sezgi a'zolari axborotni qabul qilib oladi, saralaydi, jamlaydi va miyaga yetkazib beradi.

Sezgi a'zolari tashqi olamning kishi ongiga kirib keladigan yagona yo'llaridir. Sezgilarning mohiyatiga ko'ra obyektiv olamning subyektiv siymosi hisoblanadi. Lekin sezgilarning hosil bo'lishi uchun organizm moddiy qo'zg'atuvchining tegishli ta'siriga berilishi kifoya qilmaydi, balki organizmning o'zi ham qandaydir ish bajarishi darkor. Kishining hayoti va faoliyatida sezgilarning roli juda katta. Chunki, ular bizning olam haqidagi va o'zimiz to'g'rimizdagi bilimlarimiz manbai hisoblanadi. Inson tevarak atrofda sodir bo'layotgan voqea-hodisalar haqida hamisha axborot olib turishi kerak.

Ichki ishlar idoralari faoliyatida ham sezgining o'rni beqiyosdir. Kasbiy sezgirlik his qilish jarayonlarini mashq qildirish orqali rivojlantiriladi. Bu xususiyat faoliyat davomida shakllanib boradi. Masalan, yo'l-patrul xizmati xodimi o'z faoliyati mobaynida kelayotgan mashina tovushidan undagi texnik nosozliklarni aniqlay boshlaydi.

Shu ma'noda, sezgilarning ma'lum bir qo'zg'atuvchining muayyan retseptorga ta'siri natijasida hosil bo'lgani uchun ham sezgilarning tasnifi ularni hosil qiladigan qo'zg'atuvchilarning va ana shu qo'zg'atuvchilarga ta'sir qiladigan retseptorlarning xususiyatlariga asoslanadi.

3. Idrok va uning ichki ishlar idoralari xodimlari faoliyatida tutgan o'rni

Idrok sezgiga nisbatan murakkab va mazmundor psixik jarayon hisoblanganligi sababli barcha ruhiy holatlar, hodisalar, xususiyatlar, xossalar va inson ongining yaxlit mazmuni, egallangan bilimlar, tajribalar, ko'nikmalar bir davrning o'zida namoyon bo'ladi, aks ettirishda ishtirok etadi.

Narsa yoki hodisalarning sezgi a'zolariga bevosita ta'siri jarayonida kishi ongida uning aks etishi idrok deb ataladi.

Idrok etish jarayonida alohida holdagi sezgilarning tartibga solinishi hamda narsa va voqea-hodisalarning yaxlit obrazlarga birlashuvi yuz beradi.

Qo'zg'atuvchining alohida xususiyatlari aks etadigan sezgilardan farqli o'laroq, idrok narsalarni uning hamma xususiyatlari bilan birgalikda aks ettiradi. Bunda idrok alohida sezgilar yig'indisi tarzida emas, balki hissiy bilishning o'ziga xos xususiyatlari bilan sifat jihatidan yuqori bosqichi sifatida tasavvur qilinadi.

Ichki ishlar idoralari xodimlari faoliyatida idrok kasbiy faoliyat uchun muhim ahamiyat kasb etadigan hodisa, holat, obyektlardan predmetli ravishda kerakli narsalarni ajratib olib, yaxlit holda ongida aks ettirish, oddiy shaxs ko'ra olmaydigan holatlardagi narsalarni tez va oson ilg'ash jarayonidir. Yaxshi rivojlanmagan kasbiy idrok xodimda illyuzion (noto'g'ri) idrok qilish xususiyatini shakllantiradi.

Shu nuqtai nazardan idrok ichki ishlar idoralari xodimlarining kasbiy faoliyatida muayyan o'ziga xos xususiyatlarni namoyon etadi. Ya'ni, ichki ishlar idoralari xodimi aniq ma'lumot olish uchun guvoh, jabrlanuvchi, gumon qilinuvchi yoki ayblanuvchini kuzatayotganda o'rganilayotgan obyekt to'g'risida turli ko'rinishlarda olingan tasavvur va tushunchalarni yaxlit holatda idrok qiladi. Ichki ishlar idoralari xodimlari voqelikni to'g'ri idrok etishlari uchun uning prinsiplariga rioya qilishlari zarur.

Idrok qilish prinsiplari quyidagilar:

- bilish zarur bo'lgan holat yuzasidan miyada aniq aqliy zanjir tuzish;
- sezgi a'zolarining imkoniyatlaridan to'liq foydalanish;
- o'rganilayotgan obyektga nisbatan qiziqish uyg'otish;

Idrok qilish prinsiplari asosida xodim turli nuqtai nazarlarni, masofadan, vaziyatdan, holatning yoritilish darajasi, sharoitdan kelib chiqib, obyektдан olgan taassurotlarni tahlil qiladi.

4. Xotira va uning ichki ishlar idoralari xodimlari faoliyatida tutgan o'rni

Odam ko'rgan, his qilgan va eshitgan narsalarining juda oz miqdorinigina eslab qoladi. Psixikaning eng muhim xususiyati shundan iboratki, individ tashqi taassurotlardan o'zining keyingi xatti-harakatlarida doimo foydalanadi. Individual tajriba orta borishi hisobiga xulq-atvor sekin-asta murakkablashadi. Agar tashqi dunyoning miya qobig'ida hosil bo'ladigan obrazlari beiz yo'qolib ketaversa, tajribaning shakllanishi mutlaqo mumkin bo'lmay dolar edi. Bu obrazlar bir-biri bilan o'zaro turli xil aloqalar bog'lagan holda mustahkamlanib, saqlanib qoladi hamda hayot va faoliyat talablariga muvofiq tarzda yana boshqatdan namoyon bo'ladi.

Individning o'z tajribasini esda olib qolishi, esda saqlashi va keyinchalik uni yana esga tushirishi xotira deyiladi. Xotirada esda olib qolish, esda saqlash, esga tushirish va unutish kabi asosiy jarayonlar alohida ajratib ko'rsatiladi. Bu jarayonlarning har biri alohida mustaqil psixik xususiyat hisoblanmaydi. Ular faoliyat davomida shakllanadi va o'sha faoliyat bilan belgilanadi.

Xotira mexanizmlarini o'rganishning psixologik darajasi xronologik jihatdan boshqalaridan ustunroq bo'lib, fanda turli yo'nalishlar va nazariyalarning ilgari surilganligi bilan ma'lumdir. Bu nazariyalarni ular xotira jarayonlarining shakllantirilishida subyektning faolligi qanday rol o'ynashiga va faollikning mohiyatiga qanday yondashuviga bog'liq holda tasniflash va baholash mumkin.

Xotiraning esda olib qolish va qayta esga tushirish jarayonlari sodir bo'ladigan faoliyatning xususiyatlariga bog'liqligi xotiraning har xil turlarini ajratish uchun umumiy asos bo'lib xizmat qiladi. Bunda xotiraning ayrim turlari uchta asosiy mezonga muvofiq tarzda bo'linadi:

1) faoliyatda ko'proq sezilib turadigan psixik faollikning xususiyatiga qarab xotira harakat, his-hayajon, obrazli va so'z-mantiqli turlarga bo'linadi;

2) xotira faoliyatning maqsadi, xususiyatiga ko'ra ixtiyorsiz va ixtiyoriy turlarga bo'linadi;

3) materialni gancha vaqt esda olib qolish va esda saqlash muddatiga ko'ra (uning faoliyatdagi roli va tutgan o'rniga bog'liq ravishda) xotira qisqa muddatli, uzoq muddatli va operativ turlarga bo'linadi. Shu o'rinda xotirani mustahkamlashning quyidagi sakkizta qonunini eslab bolish tavsiya etiladi:

Anglanganlik qonuni. Oddiy, lekin murakkab qonun, ya'ni berilgan materialni qanchalik chuqur anglasak, shunchalik uni xotirada mustahkam muhrlagan bo'lamiz.

Qiziqish qonuni. Anatol Frans «Bilimlarni yaxshi hazm qilish uchun uni ishtaha bilan yutish kerak» deganda, albatta, materialga jonli qiziqish bilan munosabatda bo'lishimiz va uni yaxshi ko'rishimiz kerakligini nazarda tutgan.

Ilgarigi bilimlar qonuni. Ma'lum mavzu yuzasidan bilimlar qanchalik ko'p bo'lsa, yangisini esda saqlab qolish shunchalik oson bo'ladi. Masalan, ilgari o'qigan biror kitobni qaytadan o'qib, uni yangidan o'qiyotganday his qilsangiz, siz ilgarigi tajribangizni his qilishingiz mumkin. Demak, eski bilimlar tajribaga aylangandagina yangilariga zamin bo'la oladi.

Eslab qolishga tayyorgarlik qonuni. Biror materialni eslab qolishdan avval, bo'lg'usi aqliy ishga qanday hozirlik ko'rgan bo'lsangiz, shunga mos tarzda eslab qolasiz. Agar

materialni mutaxassis bo'lishim uchun juda kerak deb, muhimligini anglasangiz, u narsa xotirada muhim saqlanadi.

Assotsiatsiyalar qonuni. Bu qonun haqida eramizdan avval Arastu ham yozgan. Qonunning mohiyati shundaki, bir vaqtda shakllangan tasavvurlar xotirada ham yonma-yon bo'ladi. Masalan, muayyan xona o'sha yerda ro'y bergan hodisani ham eslatadi.

Ketma-ketlik qonuni. Harflarni alifbodagi tartibida yoddan aytish oson, uni teskarisiga aytish qiyin bo'lganidek, xotirada ham ma'lumotlarni ma'lum tartibda joylashtirishga va kerak bo'lganda, tartib bilan birin-ketin tiklash maqsadga muvofiqdir.

Kuchli taassurotlar qonuni. Eslab qilinadigan narsa to'g'risidagi birinchi taassurot qanchalik kuchli bo'lsa, unga aloqador obraz ham shunchalik yorqin bo'ladi va siz uchun ahamiyatli ma'lumotlar oqimida eslanayotgan material ham yaxshi esga tushadi.

Tormozlanish qonuni. Har qanday yangi ma'lumot o'zidan oldingi ma'lumotni tormozlaydi. Oldingi ma'lumotning o'chib ketmasligi uchun, yangini esda saqlashdan avval, uni mustahkamlash choralarini ko'rishingiz kerak.

Ichki ishlar idoralari xodimlari faoliyatida «kasbiy xotira –xodimning ilgari idrok etib amalga oshirgan, boshidan kechirgan, tezkor xizmat faoliyatiga aloqador va uni muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun zarur bo'lgan ma'lumotlarni eslab qolish, esda saqlash va keyinchalik yana xotirada qayta tiklash xususiyatlarini ifodalovchi xislat».

Ichki ishlar idoralari xodimlaridan faoliyatini tashkil etishda xotiraning muvaffaqiyatga erishtiruvchi asosiy jarayonlarini bilish talab etiladi. Xotirada axborotni eslab qolish, keyin esga tushirish jarayoni subyekt faoliyatida katta ahamiyat kasb etadi va bu axborotdan qanday maqsadda foydalanishga bog'liq.

Faoliyatning maqsadi bilan bevosita bog'liq material ko'proq esda qoladi, u hatto astoydil esda saqlash jarayonidan ham kuchli bo'ladi.

Shuni ta'kidlash joizki, esda saqlash jarayonida his-tuyg'ularning ham ta'siri kuchli bo'ladi. Kuchli hissiyot ta'sirida axborot esda yaxshi saqlanadi.

Voqea-hodisalar his-tuyg'ularni qo'zg'atsa (ya'ni kechirilgan hissiyotlarning qayta-qayta qo'zg'alishi natijasida), fikr yuritish qobiliyati yoki aqliy faoliyat yanada faollashadi. «Shaxs ongidagi qabul qilingan yoki qabul qilinmagan axborotlar ko'p hollarda ahamiyatga ega bo'lmay qolganda turli muddat ichida yoddan ko'tarilishi kuzatilgan. Bu holat axborotning shaxs faoliyatidagi ahamiyati bilan emas, balki hayoti yoki faoliyatida vujudga kelgan yangi sharoitlar, o'zgarishlar bilan bog'liq bo'lib, uning birlamchi ahamiyatini susaytirib yuborishi mumkin». Tergov jarayonida guvoh, jabrlanuvchi, gumon qilinuvchi yoki ayblanuvchi ayni vaziyatda ularga qaysi bir holat ahamiyatli bo'lsa (ijobiy yoki salbiy ta'sir), o'sha holatni eslashi mumkin. Xodim guvoh, jabrlanuvchi, gumon qilinuvchi yoki

ayblanuvchiga xos alohida xususiyatlarni hisobga olishi, shaxsning ko‘tarinki (optimistik) yoki tushkun (pessimistik) kayfiyatiga qarab bir xil vaziyatni turli shaxslar turlicha talqinda (yaxshi va yomon taassurotlar asosida) eslab qolishi mumkinligini inobatga olishi zarur. Sodir etilgan jinoyat tafsilotlarini guvoh, jabrlanuvchi, gumon qilinuvchi yoki ayblanuvchi turlicha talqin qilishi, eslab qolishi va yodga olishi kuzatilgan.

Xotiraning idrok qilinishi ongda saqlanish muddatiga qarab qisqa va uzoq muddatli bo‘lib, ularning ishlash mexanizmi ham turlicha bo‘ladi.

Har qanday voqea-hodisa, avvalo, birlamchi qisqa muddatli xotira blokiga tushadi. Ishlatilish ahamiyatiga qarab uzoq muddatli xotira blokiga o‘tishi mumkin.

Aks etish reverbatsiyaning davomiyligi (30–50 daqiqa) miyaning asab katakchalarida turg‘un o‘zgarishlarni qo‘zg‘atadi. Bu jarayon uzoq muddatli xotira mexanizmi hisoblanadi.

Eslash va eslashga harakat qilish bir-biridan ajralgan jarayonlar emas.

Bir tomondan, eslashga harakat qilish dastlabki ma’lumotlarni tiklash bo‘lsa, ikkinchi tomondan, natijadir. Eslashga harakat qilish fikrni erkin hikoya, bayon qilish natijasida vujudga keladi. Shuni unutmaslik kerakki, zaruratsiz guvoh, jabrlanuvchi, gumon qilinuvchi yoki ayblanuvchining fikrini chalg‘itmaslik, savol berib gapini bo‘lmaslik, hikoyasini uzmaslik zarur. Miyaning muhrlangan latent qobiqni faollashtirish uchun so‘roqni erkin bayondan boshlash lozim.

Esdan chiqarish – eslash va esda olib qolish jarayonining aksi bo‘lib, normal fiziologik hodisa hisoblanadi. Agar xotiradagi barcha ma’lumotlar inson ongiga qalqib chiqsa, samarali tafakkur bo‘lmaydi.

Inson faqat iroda kuchi yordamidagina aynan kerakli manbalarni eslay oladi. «Fikrlar harakati – uzoq muddatli xotira blokidan tezkor xotira blokiga o‘tishni ta’minlovchi ip»⁴ deydi A. N. Luk. Bu jarayon unchalik oson kechmaydi. Me’yorida faoliyat yuritadigan miya individning butun hayotiy tajribasini saqlab qoladi. Uning murakkab tomoni ma’lumotlarni erkin eslash mumkin emasligidadir. Xotiraning faqat ma’lum sharoitga aloqador qismigina zarurat tug‘ilganida tiklanishi, ya’ni yodga tushishi mumkin. Inson xotirasidagi doimiy ishlatilmaydigan, eslab yangilanmaydigan axborot tez yoddan chiqadi. Gohida doimiy harakatdagi axborot ham, agar ayni vaqtda muhim deb hisoblanmasa, esdan chiqishi mumkin.

Xodimning kasbiy xotirasini maqsadli rivojlantirish quyidagi yo‘nalishlarda mashqlar bajarishni taqozo etadi:

– odamlarning yuzlari, tashqi qiyofasi, belgilari va xatti-harakatlaridagi o‘ziga xosliklarni eslab qolish va tanish;

– xizmat vazifalarini bajarishda doimo yuzaga keladigan muammolarni hal etish xususiyatlarini ifodalovchi soʻzdagi axborotni eslab qolish va xotirada saqlash;

– qidiruvda boʻlgan avtomashinalarning nomeri va belgilarini eslab qolish va tanish;

– oʻgʻirlangan buyumlar va ularning belgilarini eslab qolish va tanish;

– joy chizmalari, harakatlanish yoʻnalishlarini eslab qolish va xotirada saqlash.

Xodimlarning kasbga oid muhim maʼlumotlarni eslab qolish, esda saqlash, esga tushirishlarida bir qator psixologik usullardan foydalanishlari kasbiy xotirani rivojlantirishga yordam beradi.

Maʼlumotni esda saqlash prinsiplari:

1) maqsadni toʻgʻri tanlash;

2) axborotni saqlash uchun (hissiy, obrazli, eshitish, koʻrish orqali) turli bogʻliqliklarni oʻrnatish.

Maʼlumotni yodlash prinsipi:

– maʼlumot idrok qilinganidan soʻng 20 soniya ichida takrorlash;

– maʼlumotni takrorlash, takrorlashni har ikki soatda amalga oshirish;

– mavjud imkoniyat chegarasidan ortiqcha ishlashga harakat qilish;

– maʼlumotni mantiqiy butunlikda takrorlash.

Kasbga oid muhim maʼlumotni eslab qolish samaradorligini oshirish usullari:

Eslab qolish haqida oʻziga buyruq (ustanovka) berish. Xodim har safar kasbga oid muhim axborotga duch kelganida oʻziga: «Buni eslab qolish kerak!», deb aytishi zarur.

Yodlash. Katta hajmdagi, eslab qolish qiyin boʻlgan maʼlumotni odam «ichida» yoki fikran takrorlashi, uning xotirada aniq saqlanib qolishiga erishishi lozim.

Anglash. Har qanday maʼlumot, agar u anglangan boʻlsa, esda yaxshi saqlanib qoladi. Eslab qolinadigan maʼlumotdagi maʼnoli aloqalarni aniqlashga «Nima uchun» degan savolini qoʻyish yordam beradi;

Qonuniyatlarni izlash. Bu raqamli maʼlumotlarni, masalan, avtomashina va telefon raqamlarini eslab qolishni osonlashtiradi. Ushbu usul eslab qolinadigan maʼlumotda muayyan qonuniyatni – maʼnoli, raqamli va boshqa qonuniyatlarni topishga asoslanadi.

Analogiya, oʻxshashliklardan foydalanish. Yangi maʼlumotni maʼlum maʼlumot bilan qiyoslash doimo uni eslab qolishni osonlashtiradi. Obyekt nimaga oʻxshashini aniqlash kerak.

Obrazli tasavvur. Soʻzda ifodalangan maʼlumotni tasavvur qilish orqali eslab qolish ancha oson.

Xayolan gapirish. Qidirilayotgan shaxsning surati, agar xodim uni eslab qolayotganda fikran, ichki nutqida «gapirsa», yuzidagi ayrim jihatlarni taʼkidlasa, xotirada mustahkamroq va aniqroq saqlanib qoladi.

Modellashtirish. Mantiqiy aloqalar yordamida betartib faktlar yagona tizimga birlashtiriladi. Ana shu tizim eslab qolish uchun model bo'lib xizmat qiladi. Taxminni ilgari surish yordamida bo'lgan voqea qayta gavdalantirilsa, modellashtirilsa, kerakli ma'lumotni yaxshi eslab qolishga yordam beradi.

Oqibatlarini tasavvur qilish orqali xotirani faollashtirish. Kerakli ma'lumot xotirada saqlanib qolinmasa (yoki, aksincha, saqlab qolinsa) nima bo'lishini tasavvur qilish ham yaxshi samara beradi.

Tartibga keltirish. Ilgari esda olib qolingan ma'lumotni endi esda olib qolish kerak bo'lgan ma'lumot bilan bog'lash ularning xotirada ishonchliroq saqlanib qolishiga imkon beradi.

Unutish orqali eslab qolish. Nimanidir unutishni istasak, biz ana shu narsaga diqqatimizni jamlaymiz va natijada uni esda olib qolamiz.

Xayolan yoqtirgan odamingizni dushmaningiz deb tasavvur qilishga harakat qilib ko'ring... Tasavvur qildingizmi? Endi esa uni kallangizdan chiqarib tashlashga harakat qiling. Siz bu to'g'rida o'ylamaslikka qanchalik ko'p harakat qilsangiz, u sizni shunchalik kuchliroq taqib etadi.

Vaziyatni jismonan tiklash. Go'yoki «o'sha joyning o'zida bo'lib qolish» va u yerdagi narsalarni, masalan, kerakli tartibda joylashtirish lozim. Ko'rish tasavvurlariga tayanish zarur narsalarni eslashni osonlashtiradi.

Vaziyatni xayolan esga tushirish. Har doim ham o'sha sharoitda jismonan bo'lish, ahvolni jismonan esga tushirishning imkoni bo'lmaydi, ammo butun vaziyatni uning qismlari bo'yicha xayolan tasavvur qilish, esga tushirish, orqali ma'lumotni ham eslash mumkin;

Vaziyatlarni saralab tanlash. U kim? Eslolmaysiz... Shunda u kishini qayerda ko'rgan bo'lishingiz mumkinligini tasavvur qiling: bo'limda, uyingiz hovlisida, transportda va hokazo. Vaziyatlarni saralash chog'ida sizni qiziqtirayotgan shaxs haqidagi ma'lumotlar ham chiqib keladi;

Voqealar ketma-ketligini xayolan esga tushirish (uzilgan zanjirni tiklash). Xotirada voqealarning butun ketma-ketligini tiklash zanjirdagi yo'qolgan halqani topishga yordam beradi. Qidirilayotgan ma'lumot saqlanishi kerak bo'lgan ma'lumotlarning xayoliy zanjiridagi barcha halqalarni ketma-ket tekshirib chiqing. Zanjirda kemtik topganingizda undan sakrab o'ting, oldinroqqa o'ting, so'ngra orqaga qayting. Agar halqa tiklanmasa, xotirangizni uzoq vaqt zo'riqtirmang – buning yordam berishi gumon.

Tanani bo'sh qo'yish. Relaksatsiya – tanani bo'shashtirish amalda hammaga yordam beradi. Agar tez, aytaylik, uch daqiqaga tanangizni bo'shashtiring va hech narsani o'ylamaslikka harakat qiling, kerakli fikr miyaga tez va oson keladi.

Xotira turlari ichida kasbiy xotira eng samarali hisoblanadi, chunki u insonning qiziqishlari bilan bog'liq bo'lib, muddatli mashq va iste'dod (musiqachi, matematik), diqqat xususiyatlariga bevosita aloqador. Ayrim shaxslarda obrazli xotira rivojlangan bo'ladi (insonning tuzilishi, predmetlar, ovoz, rang), boshqalarda so'z, raqamlar bilan bog'liq (so'z, fikr, sonlar) xotira ustuvor hisoblanadi. Inson hamma taassurotlarni eslab qola olmaydi. Axborotni ham turli ma'no, shaklda saqlash mumkin.

Yana alohida obrazli ko'rish xotirasi ham mavjud bo'lib (eydetizm), inson ko'rgan narsalarini (tezkor xotirada) ko'rish maydonidan chetda, hatto mayda tafsilotlari bilan uzoq saqlay oladi. Xotiraning ma'lum turi rivojlanishida shaxs xususiyatlarining bevosita ahamiyati katta. Faylasuf, xuquq tashkiloti xodimlari, advokatlarda mantiqiy xotira kuchli bo'ladi.

San'atkor, sportchilarda harakat xotirasi, musiqachilarda eshitish xotirasi, degustatorlarda ta'm bilish, mazani sezish xotirasi, kimyogarlarda hid xotirasi, ko'rlarda sezish xotirasi rivojlangan bo'ladi. Masalan, hisobchilarda son, sanalarni, kadrlar bilan ishlovchilarda ismlarni, rassomlarda ranglarni ajratib farqlash, ilg'ash xotirasi yaxshi rivojlangan bo'ladi.

Guvoh, jabrlanuvchi, gumon qilinuvchi yoki ayblanuvchi ko'rsatmalarini baholashda ular xotirasining rivojlanganlik darajasini o'rganish lozim. Xotira butun umr davomida rivojlanib, takomillashadi. Unga asab tizimi, tarbiya va o'qish jarayonlari ta'sir qiladi. Xotira qonuniyatidan samarali foydalanish uchun eslab qolish va esga tushirish jarayonida tabiiy assotsiatsiyalardan foydalanishni, shuningdek, xotiraning ishini yengillashtiruvchi sun'iy assotsiativ aloqalar o'rnatishni o'rganish zarur.

Xotirani rivojlantirish qonuniyatlari

- Nomlanishi Tavsifi

1. Assotsiatsiya qonuni (Aristotel) Notanish narsani eslab qolish uchun uni birorta tanish narsa bilan bog'lash zarur.
2. Mustahkamlash qonuni (A. R. Luriya) 10 daqiqa insonga biror narsani xotirasida mustahkamlash uchun yetarli hisoblanadi.
3. Esdan chiqarish qonuni (G. Ebbingauz) Har qanday material yodlanganidan so'ng, 1–2 soat ichida xotirada 40% qoladi. Keyinroq esdan chiqish tezligi kamayadi, 6 sutkada axborotning 20% saqlanib qoladi.
4. B. V. Zeyngarnik qonuni Mashg'ulotni eng qiziq joyida tugallash, yodlanayotgan materialni eng qiziq joyida to'xtatish qayta yodlash jarayonigacha materialning to'liq saqlanib qolishini ta'minlaydi.
5. Yosh qonuniyati Xotira 18–25 yoshgacha yaxshilanib boradi, 45 yoshda bir xillik saqlanib qoladi, yoshdan sustlasha boradi.

6. «Boshidan oxirigacha» qonuni Yodlanayotgan materialning boshi va oxiridagi axborot, o'rtasidagiga qaraganda yaxshi saqlanadi.

Ko'pgina mnemotexnik tizimlar ushbu qonuniyatlarning amal qilishiga asoslanadi. Eslab qolishning quyidagi asosiy usullari mavjud: mantiqiy, ma'noli, mexanik va mnemotexnik.

Mantiqiy eslab qolish – eslab qolishning asosiy usuli. Ushbu usuldan qanchalik samarali foydalanish aqliy imkoniyatlarga, ma'noli va mantiqiy aloqalar o'rnatishga bog'liq. Mantiqiy eslab qolishga asos bo'ladigan ma'noli aloqalar tasodifiy yuzaga keladigan aloqalarga qaraganda ancha mustahkamligi bilan ajralib turadi. Mantiqiy eslab qolishning muhim usullaridan biri, avvalo, manbani guruhlariga ajratish, ya'ni ma'nosi bo'yicha guruhlashtirishdan iborat.

Mexanik usul – ma'nosini tushunmay quruq yodlanadigan usul. Uning asosini esda olib qolinadigan ma'lumotlarni oddiy takrorlash, ma'nosini anglamasdan turib ko'p martalab idrok etish tashkil etadi. Mexanik xotira ancha yuqori turdagi xotiralarning eng oddiy asosidir, usiz ma'lumotlarni eslab qola olmaymiz.

Mnemotexnika eng qiziqarli va mashq qilib rivojlantirsa bo'ladigan usul. U asosan ma'nosiz axborotni bilvosita eslab qolishga xizmat qiladi.

Uning yordamida ma'noli axborotni eslab qolishning ratsional usulini ancha kuchaytirish va ma'nosiz materialni mexanik eslab qolish samaradorligini benihoya oshirish mumkin.

Kasbiy xotirani rivojlantirishning asosiy qonuniyatlarini yodda tutish zarur. Shuningdek, Axborot inson hayoti va faoliyati uchun qanchalik muhim bo'lsa, shunchalik mustahkam esda qoladi va oson yodga tushadi. Shuning uchun ham qandaydir axborotni yod olayotganda doimo uni o'zingiz, masalan, kasbiy faoliyatda maqsadga erishishingiz uchun muhimligini ta'kidlab turishingiz zarur.

Axborot inson faoliyatiga qanchalik aloqador bo'lsa, shunchalik mustahkam yodlanadi (eslab qolinadi). Xotirani rivojlantirish uchun biron bilimni, qonuniyatni oddiygina yodlash emas, balki uni amaliy faoliyatda iloji boricha kengroq ho'llash muhimdir.

Axborot qanchalik chuqur anglansa, u xotirada shunchalik yaxshi saqlanib qoladi. Ushbu qonuniyatdan foydalanish eslab qolish jarayonini fikrlash jarayoniga eng ko'p darajada yaqinlashtirishni bildiradi.

Anglangan holda eslab qolish obyektlarning eng muhim jihatlarini va munosabatlarini ifodalovchi mantiqiy aloqalarga asoslanadi.

Qiziqish uyg'otuvchi yoki manfaat keltiruvchi axborot oson eslab qolinadi. O'zlashtirayotgan narsamizni bizni qiziqtirayotgan, biz uchun manfaat keltiradigan narsalar

bilan bog‘lash – muvaffaqiyatli eslab qolishning asosiy shartlaridan biridir. Muvaffaqiyatli eslab qolishda muayyan axborotni idrok etishga tayyorgarlik va yaxshi eslab qolish maqsadini qo‘yish katta ahamiyatga ega. Bular eslab qolish jarayoniga katta ta’sir ko‘rsatishi bilan birga, uning natijalarini oldindan ko‘rish imkonini beradi va xotirada tiklashni osonlashtiradi.

Bir vaqtning o‘zida yuzaga keladigan tasavvurlar eslash jarayonida bir-birini yodga tushiradi. Xotiraning ushbu qonuniyatidan foydalanish uchun eslab qolish va esga tushirish jarayonida tabiiy assotsiatsiyalardan foydalanish, shuningdek, ichki ishlar idoralari xodimlarining kasbiy faoliyatida xotiraning ishini yengillashtiruvchi sun’iy assotsiativ aloqalar o‘rnatishni o‘rganishimiz zarur.

Xotirani shakllantirish usullari:

- bilishga bo‘lgan qiziqishlar doirasini, xotirada saqlash maqsadlarini shakllantirish;
- mantiqiy eslash usullarini o‘rganish;
- javobgarik hissinı kuchaytirish: bilim olishga, o‘rganishga, qunt qilishga, o‘zini tarbiyalashga e’tibor berish;
- o‘tilgan mashg‘ulotlardagi materiallarnı tizimli ravishda qayta takrorlash, xotirani mustahkamlovchi mashqlarnı bajarish.

Shu ma’noda ichki ishlar idoralari faoliyatida kasbiy xotira – tezkor, uzoq muddatli, so‘z mantiqli shaklda, raqam, son, ism, familiya, qiyofalarnı tez tanib eslab qolish, qayta tiklash (keyinchalik farqlay olish) da namoyon bo‘ladi.

5. Tafakkur va uning ichki ishlar idoralari xodimlar faoliyatida tutgan o‘rni

Tafakkur atrof-muhitdagi voqelikni nutq yordamida bevosita, umumlashgan holda aks ettiruvchi psixik jarayon, sotsial sababiy bog‘lanishlarnı anglashga, yangilik yaratish va bashorat qilishga yo‘naltirilgan aqliy faoliyatdir². Insonning bilish faoliyati voqelikni, narsa va hodisalarnı sezish va idrok qilishdan boshlanadi, so‘ngra asta-sekin tafakkurga, fikr yuritishni aqliy yo‘l bilan aks ettirishga o‘tadi.

Tafakkur jarayonida inson hissiy bilish qobig‘idan tashqari chiqib, sezgi va idroklarda bevosita aniqlash imkoniyati mumkin bo‘lmagan murakkab holatlarnı anglay boshlaydi. Insonning bilish faoliyatida sezgi, idrok, tasavvur obrazlari bilan tafakkur uzluksiz bir-birlarini boyitib turadi. Tafakkur boshqa psixik jarayonlardan ajralgan holda rivojlanishi mutlaqo mumkin emas. Shuning uchun shaxsning tafakkuri rivojlanishi bilan birga nutq faoliyati ham o‘sadi. Bu esa shaxsda o‘z fikrini to‘g‘ri, aniq ifodalash malakasini tarkib toptiradi, nutqining tuzilishini takomillashtiradi va lug‘at boyligini oshiradi.

Ichki ishlar idoralari faoliyatida tafakkur kasbiy masalalarnı yechishga oid holat va hodisalarning mohiyatini tez anglash, turli tuman axborotlar ichidan zarurini ajratib olish, ular

o'rtasidagi farq va tafovutlarni oson aniqlash, ko'pchilik ilg'ay olmaydigan mayda narsalarni ko'rish bilan ularni turli harakat, shakllarda obrazlashtirish, jonlantirishda namoyon bo'ladi.

Ichki ishlar idoralari xodimi oldida turgan vazifalarni hal etishi uchun uning kasbiy tafakkurini rivojlantirish katta ahamiyatga ega. Idrok va tasavvurda aks etadigan narsa tafakkurda taqqoslanadi, tahlil qilinadi va umumlashtiriladi.

Ichki ishlar idoralari xodimi fikrlash orqali masalani samarali hal qilishda to'xtovsiz ishlaydi, bunda ijodiy jarayon – tafakkur ishga tushadi.

Bu bosqichda yangi ma'lumotlar izlanadi, zarur materiallarni yig'ish, ishga daxldorlarni so'roq qilish amalga oshiriladi. Keyin barcha ma'lumotlar umumlashtiriladi, tahlil qilinadi va ular asosida turli taxminlar ilgari suriladi.

Ichki ishlar idoralari faoliyatda tafakkurga «o'ta xavfli sharoitda ongning yuqori darajada samarali ishlash qobiliyati»¹, deb ta'rif berish mumkin.

Umumiy psixologiya asoschilari talqinida esa tafakkur voqelikning umumlashtirilgan, bevosita, to'liq hamda eng aniq ifodasi hisoblanadi.

Tafakkur, xususiyatiga ko'ra, shaxs faoliyatida vujudga kelgan muammo va masalalarni hal qilishga yordam beradi, muammoning yechimini topish bilan bir qatorda, muammoli vaziyatga aloqador narsa va hodisalarning noaniq xususiyatlari, ayni vaziyatdagi munosabatlariga ham aniqlik kiritadi. Tafakkur yuritishdan ko'zlangan asosiy maqsad muayyan vaziyatdagi turli munosabatlar, holatlar yuzasidan avval alohida, so'ngra umumlashtirilgan holda olingan manbalarni o'zaro solishtirish orqali masalaga oydinlik kiritish usullarini ongda shakllantirishdir.

Kasbiy tafakkur nafaqat harakatga keltirish zarur bo'lgan aqliy imkoniyat, balki inson omilini faollashtirish qurolidir¹. Shu nuqtai nazardan, ichki ishlar idoralari xodimlarining kasbiy tafakkuri deganda, o'z xizmat vazifalarini bajarishlarida muhim ahamiyat kasb etadigan voqea, hodisa va holatlardagi umumiylikni ko'ra olish, analiz va sintez qilish, taqqoslash, asoslash va taxminiy xulosalar chiqarish jarayoni tushuniladi.

Kasbiy rivojlangan tafakkur xodimning muhim xislati bo'lib, narsalar, odamlar va ularning xatti-harakatlaridagi muhim jihatlarini bilish, ular o'rtasidagi qonuniyatli aloqalarni topish qobiliyatida namoyon bo'ladi. Xodimning tafakkuri murakkab tezkor xizmat vazifalarini bajarish, amaliy muammolarni hal etishning yangi yo'llarini topish qobiliyati.

Kasbiy tafakkurni faollashtirishning asosiy usullari quyidagilardan

iborat. Kasbiy vazifani tushunish usuli. Dastlab umumiy vazifani oddiy vazifalarga bo'lish zarur. Ishning tafsilotlari, ikir-chikirlariga e'tibor berish, hech narsani nazardan qochirmaslik, vazifani bajarishning bir necha variantlariga ega bo'lishga harakat qilish kerak.

Masalaning yechimini topish usuli. Avvalo, izlanishning dastlabki nuqtasi ajratib olinadi, bunda izlash chegaralari aniqlanadi va tartibga solinadi. Izlash yoʻnalishlari tanlanadi, uygʻunlashtiriladi va qayta koʻrib chiqiladi.

Tekshirilayotgan hodisaning manzarasini fikran shakllantirish usuli. Xodimdan umumiy manzara va undagi elementlarning obrazli ishlovini amalga oshirish hamda shu asosda tekshirilayotgan hodisaning qolipi (sxemasi)ni shakllantirish talab etiladi (bu tezkor yoki taxminlar (tasmollar) shaklida amalga oshirilishi mumkin). Hodisaning elementlari oʻrtasidagi aloqalarni koʻrib chiqish va ishlash, ularni bir butun koʻrinishga birlashtirish hamda asosiy boʻgʻinni topish zarur.

Tafakkurni yoʻnaltirish usuli tadqiq etilayotgan vaziyatda ruhiy yoʻnalish olish (masalan, gumon qilinuvchining xatti-harakatlari motivlarini tushunishga harakat qilish), shuningdek psixologik tahlil oʻtkazish va uning asosida vaziyatning bundan keyingi rivojlanishini bashorat qilishdan iborat. Baʼzi murakkab vaziyatlarda refleksiya usulidan, yaʼni raqib nuqtai nazaridan mulohaza qilishdan foydalaniladi.

Tafakkur jarayonida nazoratni kuchaytirish usuli. Xodim oʻzini nazorat qilishning soʻzda ifodalangan formulalaridan («Men buni qanday qilib bajara oldim?», «Nima uchun men bunday xulosaga keldim?» va h.k.) foydalangan holda tekshirib turishi zarur. Oʻz xulosalari va baholarida subyektivlikka yoʻl qoʻymaslikka, shaxsiy moyillik va xusumatni yoʻq qilishga harakat qilishi kerak.

Tafakkurni shakllantirish usullari:

- 1) mustaqil fikr yuritish, javobgarlik hissini anglash kabi shaxsiy xususiyatlarni rivojlantirish;
- 2) kasbiy masalalarni hal qilishda talab etiladigan bilim, koʻnikma va tajribani egallashga harakat qilish;
- 3) kasbiy masalalarni hal qilishda talab etiladigan bilim, koʻnikma va tajriba egallashga harakat qilish;
- 4) bir-biriga qarama-qarshi fikrlar chigalini yechish, qiyin, mavhum vaziyatlarda yechim topish mashqlarini mukammallashtirish;
- 5) mantiqiy fikrlash, tafakkur operatsiyalar mohiyatini anglash, masalani yechishdagi gʻayritabiiy usullar bilan tanishish;
- 6) aqliy imkoniyatlarni takomillashtirish.

6. Xayol va uning ichki ishlar idoralari xodimlari faoliyatida tutgan oʻrni

Xayol yoki fantaziya tafakkur kabi yuksak bilish jarayonlari qatoriga kirib, har bir kishida oʻziga xos tarzda namoyon boʻladi. Mehnatning tayyor natijasini xayolga keltirmay turib, ishga kirishib boʻlmaydi.

Fantaziya yordamida kutilayotgan natijani tasavvur qilish inson mehnatining hayvonlar instinktiv faoliyatidan tub farqidir. Istalgan mehnat jarayoni zarur tarzda xayolni o'z ichiga qamrab oladi. Xayol badiiy, konstruktorlik, ilmiy-adabiy, musiqaviy va, umuman, ijodiy faoliyatning zarur tomoni sifatida namoyon bo'ladi.

Xayol – inson ijodiy faoliyatining zarur elementi bo'lib, mehnatning oxirgi va oraliq mahsulotlarida o'z ifodasini topadi, shuningdek, muammoli vaziyat, noaniq holatlarda xulq-atvorning namoyon bo'lishini ta'minlaydi. Shu bilan birga, xayol faol faoliyatni yo'naltiruvchi emas, balki uning o'rnini almashtiruvchi timsollar hosil qilish vositasi sifatida yuzaga keladi.

Xayol tafakkur bilan chambarchas bog'langan. Xayol ham tafakkur singari kelajakni oldindan ko'rish imkonini beradi. Tafakkur singari xayol shaxslarning ehtiyojlariga asoslanadi. Ehtiyojlarni qondirishning real jarayonidan oldin ularni qondirishning soxta, xayoliy jarayoni sodir bo'ladi, ya'ni bu ehtiyojlarning qondirilishi mumkin bo'lgan vaziyatni jonli, yorqin tasavvur qilish mumkin.

Xayol o'zining faolligi bilan tavsiflanadi. Ayrim hollarda xayol faoliyatning o'rnida, uning sun'iy aralashmasi sifatida namoyon bo'lishi mumkin. Mana shunday holatda odam hal qilib bo'lmaydigandek ko'rinadigan masalalar, turmushning og'ir sharoitlari, o'z xatolarining taqibi va shu kabilardan qochish uchun real tasavvurlardan uzoq bo'lgan fantastika olamiga vaqtincha kirib ketadi.

Fantaziya hayotda gavdalanmaydigan obrazlarni yaratadi, amalga oshmaydigan va ko'pincha amalga oshirib bo'lmaydigan ish-harakat dasturlarini belgilaydi. Xayolning bunday shakli passiv xayol deyiladi.

Kishi passiv xayolni oldindan o'ylab yuzaga keltirishi mumkin. Ataylab yuzaga keltirilgan, iroda bilan bog'liq bo'lmagan, lekin hayotda gavdalantirishga qaratilgan xayolning mana shunday obrazlari shirin xayol deb ataladi. Qandaydir quvonchli, yoqimli, qiziqarli narsalar haqida shirin xayol surish hamma odamlarga xos. Mana shunday shirin xayollarda fantaziya bilan ehtiyoj o'rtasidagi aloqa yengil namoyon bo'ladi. Ammo insonning xayoliy jarayonlarida shirin xayol kechirish hollari ko'proq bo'lsa, bu shaxsning passivligidan dalolat beruvchi nuqson hisoblanadi.

Agar kishi passiv bo'lsa, u kelajakda yaxshi hayot kechirish uchun kurashmasa, uning hozirgi hayoti esa qiyin, ko'ngilsiz bo'lsa, bunday holda u o'zining ehtiyojlari to'la qondiriladigan, istagan narsasini ho'lga kiritadigan, hozirgi paytda umid qila olmaydigan biror mansabni egallaydigan soxta hayotni ko'p xayol qiladi.

Agar passiv xayolni oldindan o'ylab va o'ylamasdan qilingan turlarga bo'lish mumkin bo'lsa, aktiv xayolni ijodiy va qayta tiklovchi xayol turlariga bo'lish mumkin bo'ladi. O'z

asosida tasviriga muvofiq keladigan obrazlar tizimini yaratuvchi xayol qayta tiklovchi xayol deb ataladi.

1.3

ICHKI ISHLAR IDORALARI XODIMLARI FAOLIYATI SAMARADORLIGINI OSHIRISHDA HISSIY-IRODAVIY VA SHAXSIY FAZILATLARNING O‘RNI

Ichki ishlar idoralari xodimlari kasbiy faoliyatlarida turli voqea-hodisalarga nisbatan muayyan munosabatlarini bildirib, u yoki bu tarzda hissiyotlarini namoyon etadilar. Xodim psixologiyasida namoyon bo‘ladigan bunday ruhiy holatlar voqelikda sodir etilgan hodisalar ta’siri natijasidir. Bu esa, o‘z navbatida, xodimning o‘ziga xos individual psixologik xususiyatlarini bildiradi va u haqidagi birlamchi tasavvurlarni bilishga yordam beradi.

Jahon psixologiyasida «hissiyot» bilan «emotsiya» atamalari bir xil ma’noda ishlatiladi. Lekin ularni aynan bir xil holat deb tushunish noto‘g‘ridir. Odatda, tashqi alomatlari yaqqol namoyon bo‘ladigan his-tuyg‘ularni ichki kechinmalarda ifodalanishdan iborat psixik jarayon yuzaga kelishining aniq shaklini emotsiya deb atash maqsadga muvofiqdir.

Masalan, ranglarning o‘zgarishi, yuzlarning tabassumi, lablarning titrashi, ko‘zlarning yarqirashi, kulgi, yig‘i, g‘amginlik, ikkilanish, sarosima va boshqalar emotsiyaning ifodasidir. Lekin vatanparvarlik, javobgarlik, mas’uliyat, vijdon, mehr-oqibat, sevgi-muhabbat singari yuksak xislatlarni emotsiya tarkibiga kiritish g‘ayritabiiy hisoblanadi. Ularning eng muhim farqi shundaki, biri (hissiyot) ijtimoiy, ikkinchisi (emotsiya) individual, xususiy ahamiyat kasb etadi.

Shu ma’noda hissiyot shaxs hayotiy faoliyatining muhim jabhasi bo‘lib, inson emotsional holatining rang-barangligi, ko‘p qirraligini bildiradi. Hissiy ton (tus) (yunoncha «tonos» – zo‘riqish, urg‘u berish ma’nosini bildiradi), emotsiyalar (lotincha «emovere» – qo‘zg‘atish, hayajonlash demak), affektlar (lotincha «affectuq» – ruhiy hayajon, shijoat, ehtiros ma’nosini anglatadi), stress (inglizcha «stress» – zo‘riqish degani), frustratsiya (frustratsion – rejalarning barbod bo‘lishi, maqsadga erisha olmaslik) va kayfiyat kabi tushunchalar shular jumlasidandir.

Kishi idrok etishi, xotirlash, xayol surish va fikrlash jarayonlarida faqat voqelikni bilib qolmay, balki hayotdagi u yoki bu narsalarga qaysidir ma’noda munosabat bildiradi, ularga nisbatan u yoki bu tarzda hissiyotlar paydo bo‘ladi. Hissiyot – kishining hayotida yuz berayotgan voqealarga yoki nima bilan mashg‘ul bo‘layotganiga nisbatan o‘ziga turli shaklda bildiradigan ichki munosabati.

Ehtiyojlarning qondirilishi yoki qondirilmasligi kishida turli xil o‘ziga xos kechinmalarni: emotsiya, affekt (hissiy bo‘hronlar), kayfiyat, kuchli hayajonlanish (stress) holatlarini va his-tuyg‘ularni hosil qiladi. Hissiyot aksariyat hollarda ruhiy jarayonning o‘ziga xos ko‘rinish

sifatida faqat emotsional shaklda vujudga keladi. Shu o'rinda hissiyot o'zicha emas, balki bilishga intilayotgan, uni egallayotgan shaxsda ma'lum munosabatni namoyon qiluvchi narsalar, hodisalar va harakatlarning alohida alohida xossasi, xususiyati ma'nosida gavdalanadi.

Shuni alohida ta'kidlash o'rinliki, ko'rish, eshitish, hidlash, kinestetik (harakat) sezgi hamda idrokka taalluqli hissiyot muhim ahamiyatga ega. Masalan, xonalar, ish joyi, transport vositalarining rangi taassurotidan vujudga kelgan yoqimli yoki yoqimsiz hissiyot mehnat samaradorligiga, xizmatchilarning kayfiyatiga sezilarli ta'sir o'tkazadi. Xotirjamlik, yoqimli musiqa, shaxslararo iliq munosabatlar, muomala, ahillik muvaffaqiyat kafolati, ijtimoiy taraqqiyot omili hisoblanadi.

Emotsiya. Emotsional jarayonlar, holatlar yoki, qisqacha aytganda, emotsiya hissiy kechinmalarning o'ziga xos shakllaridan biri. Emotsiya u yoki bu hissiyotning inson tomonidan bevosita kechirilishi (kechishi) jarayonidan iborat. Masalan, shaxs tomonidan musiqani sevish emotsiyani vujudga keltirmaydi, balki buning uchun musiqani eshitish, ijrochi mahoratiga tasanno aytish, undan hayajonlanish yoki asar ijrosi yoqmasa, g'azabli hissiy kechinma hosil bo'lishi ijobiy yoxud salbiy emotsiya deyiladi. Qo'rqinch, dahshat hissiy kechinma sifatida obyektlarga shaxsning munosabatini aks ettirib, turlicha shaklda namoyon bo'lishi mumkin: odam dahshatdan qochadi, qo'rquvdan serrayib qoladi, o'zini idora qila olmay har tomonga uradi, hatto, xavf-xatarga ham o'zini tashlashi mumkin.

Ba'zi holatlarda emotsiya ta'sirchanligi bilan ajralib turadi. U xatti-harakatga, fikr-mulohaza bildirishga turtki beradigan kuch bo'lib, shijoatni oshirib yuboradi va bu holat stenik hislar deb ataladi. Boshqa bir holatda emotsiya (astenik deb atalmish emotsiyalar) faollikning sustligi yoki loqaydligi bilan ajralib turadi, his-tuyg'ularning boshdan kechirilishi kishini bo'shashtirib yuboradi.

His-tuyg'ular hissiyot (emotsiya), kayfiyat, kuchli hayajonlanish tarzida boshdan kechirilishi chog'ida ma'lum darajada seziladigan tashqi belgilarga ham ega bo'ladi. Masalan, yuzlarning ifodali (mimika), ho'l va gavdaning ma'noli harakatlari, turq-tarovat, ohang, ko'z qorachiqklarining kengayishi yoki torayishi kabilar shular jumlasiga kiradi. Bu ifodali harakatlar ba'zan shaxsga o'ziga o'zi hisob bermagan tarzda yuz bersa, boshqa bir holatda ongning nazorati ostida sodir bo'ladi.

Affekt (hissiy portlash) – kishini tez chulg'ab oladigan va shiddat bilan o'tadigan jarayon. U ongning anchagina o'zgarganligi, xatti-harakatlarni nazorat qilishning buzilganligi, odamning o'zini o'zi idrok qila olmaslik, shuningdek, shaxsning hayoti va faoliyati o'zgarib qolganligi bilan ajralib turadi. Affekt holatida birdaniga katta kuch sarf qilinishi sababli ham u qisqa muddatli bo'ladi.

Agar oddiy hissiyot faqat ruhiy hayajonlanishni ifoda etsa, affekt bo‘rondir. Hissiy portlash ro‘y berganda kishi o‘zini nazorat qila olmay qoladi, qilayotgan ishining oqibatini o‘ylamaydi va ahl-hushini yo‘qotib qo‘yadi.

Tormozlanish miya qobig‘ini egallab, kishining tajribasi, uning madaniy va ma‘naviy asoslarda mustahkamlangan muvaqqat bog‘lanishlarning tarkib topgan tizimini ishlatmay qo‘yadi. Masalan, jinoyatchilik olamida kuchli ruhiy hayajonlanish holatida qasddan odam o‘ldirish (JKning 98-moddasi) yoki kuchli ruhiy hayajonlanish holatida qasddan badanga og‘ir yoki o‘rtacha og‘ir shikast yetkazishda (JKning 106-moddasi) affektiv holatlarni kuzatish mumkin. Hissiy portlashdan keyin holdan toyish, majolsizlik, barcha narsalarga befarq munosabatda bo‘lish, harakatsizlik, ba‘zan esa mudroq bosish boshlanadi.

Kayfiyat. Shaxsning xatti-harakatlariga va ayrim ruhiy jarayonlariga muayyan vaqt davomida tus berib turuvchi emotsional holat kayfiyat deb ataladi. Shaxsning hayoti va faoliyati davomida shodlik, hazilkashlik, umidsizlik, jur‘atsizlik, zerikish, qayg‘urish singari his-tuyg‘ular ruhiy holatining umumiy tizimiga aylanadi.

Ushbu vaziyat ba‘zi emotsional taassurotlarning vujudga kelishiga qulay zamin hozirlaydi, boshqasi uchun esa qiyinchilik tug‘diradi. Inson xafa, ma‘yus hissiy holat hukmronligida bo‘lsa, tengdoshlarining hazili, keksalarning pand-nasihatlari, maslahatlariga, quvnoq kayfiyat chog‘dagiga nisbatan, boshqacharoq munosabat bildiradi.

Shuning uchun ishlab chiqarish va xalq ta‘limi tizimi jamoalarida, rasmiy doiralardan ishchanlik, o‘zaro yordam, hamkorlik, hamdardlik, iliq ruhiy muhit yaratish, samimiy muomalani shakllantirish ham jismoniy, ham aqliy mehnat samaradorligini oshirishning kafolatidir.

Stress, psixologik ta‘rifiga ko‘ra, affektiv holatga yaqin turadigan, lekin davomiyligiga ko‘ra kayfiyatga yaqin bo‘lgan his-tuyg‘ular boshdan kechirilishining alohida shakli bo‘lib, kuchli hayajonlanish (stress) holati (inglizcha «stress»– tazyiq ko‘rsatish, zo‘riqish degan so‘zdan olingan)dan yoxud hissiy zo‘riqishdan iboratdir. Hissiy zo‘riqish xavf-xatar tug‘ilgan, kishi xafa bo‘lgan, uyalgan, tahlika ostida qolgan va shunga o‘xshash vaziyatlarda ro‘y beradi. Psixologiya faniga «stress» tushunchasini olib kirgan olim kanadalik fiziolog G. Selye hisoblanadi.

Uning talqini bo‘yicha «stress – inson organizmiga qo‘yilgan ortiqcha talabdir».

Stress holatida shaxsning xatti-harakatlari keskin tarzda o‘zgaradi, qo‘zg‘alishning umumiy reaksiyasi paydo bo‘ladi, harakatlari tartibsiz ravishda amalga oshiriladi. Stressning kuchayishi esa teskari reaksiyaga olib keladi, natijada sustlik, zaiflik, faoliyatsizlik ustuvorlik qila boshlaydi. Stress holatida fiziologik o‘zgarishlar tashqi tomondan qariyb

ko'zga tashlanmasligi mumkin, biroq muammoni yechishdagi qiyinchilik, diqqatni taqsimlashdagi sarosimalikni stressning tashqi ifodasi deb taxmin qilish mumkin.

Shaxs stress holatida telefon raqamini adashtiradi, vaqtni chamalashda yanglishadi, ong faoliyati yengil buziladi, idrok ko'lamini torayadi va boshqa holatlar kuzatiladi. Frustratsiya kishi maqsadga erishish yo'lida bartaraf etib bo'lmaydi deb hisoblangan yoki shunday deb idrok etiladigan to'sqinliklarga, g'ovlarga duch kelgan hollarda yuz beradi.

Frustratsiyaning yuz berishi shaxsning xulq-atvorida va o'zini anglashida turli xil o'zgarishlarga olib keladi. Frustratsiya holati shaxs o'zini yo'qotib qo'yishi, ya'ni jabrlanuvchi jinoyatchiga qarshilik ko'rsata olmaganida, jinoyatchi ko'zlagan maqsadga erisha olmaganida, kutilmaganda turli to'siqqa duch kelganida namoyon bo'ladi.

Iroda kishining oldiga qo'ygan maqsadlariga erishishida qiyinchiliklarni yengib o'tishga qaratilgan faoliyati, xulq-atvorini ongli ravishda tashkil qilishi va o'z-o'zini boshqarishidir. Iroda shaxs faolligining alohida shakli, uning xulq-atvorini tashkil etishning u tomonidan qo'yilgan maqsad bilan belgilanadigan alohida turidir. Shu ma'noda iroda to'siqlarni yengib o'tishga qaratilgan aqliy, maqsadga yo'naltirilgan psixik faollik bo'lib, maqsadga intilishda sodir bo'ladi va instinktlar manbaida shakllanadi.

Irodaviy faoliyatda shaxs o'zini o'zi boshqaradi, o'zini ho'lga oladi, o'zi nazorat qiladi. Iroda tabiat qonunlarini egallab oladigan va shu tariqa uni o'z ehtiyojlariga ko'ra o'zgartirish imkoniyatiga ega bo'ladigan kishining mehnat faoliyatida paydo bo'ladi.

Iroda o'zaro bog'liq ikki vazifaning bajarilishini ta'minlaydi. Birinchisi – undovchi, ikkinchisi – taqiqlovchi vazifalar. Undovchi vazifasi kishining faolligi bilan ta'minlanadi. Taqiqlovchi vazifasi faollikning yoqimsiz ko'rinishlarini jilovlashda namoyon bo'ladi.

Kishining harakatga undovchi mayllari ma'lum bir yo'lga solingan tizimni – oziq-ovqatga, kiyim-kechakka, issiq va sovuqdan himoyalash ehtiyojidan tortib, to ma'naviy, estetik va intellektual his-tuyg'ularni boshidan kechirish bilan bog'liq, yuksak niyatlarga borib taqaladigan motivlar iyerarxiasini tashkil etadi.

Irodaning undovchi va taqiqlovchi funksiyalari bir butun holdagina shaxsning maqsadga erishish yo'lidagi qiyinchiliklarni bartaraf etishini ta'minlaydi.

Odamlar qilgan ishlari uchun mas'uliyatni kimga yuklashga moyil bo'lishiga qarab sezilarli ravishda farqlanadilar. Kishining o'z faoliyati natijalari uchun mas'uliyatni tashqi kuchlar va sharoitlarga yuklashi yoki aksincha, ularni shaxsiy kuch-g'ayratlari va qobiliyatlariga bog'lashini belgilaydigan sifatlar nazoratni lokallashtirish deyiladi (psixologik adabiyotlarda «nazorat lokusi» degan atama qo'llaniladi, lotinchada «lokus» – «o'rnatilgan joy» va fransuzchada «contrôle» – «tekshirish» degan ma'nolarni anglatadi). O'z xulq-atvori va ishlari sabablarini tashqi omillar (tagdir, holatlar, tasodiflar va boshqalar)dan deb bilishga

moyil bo'ladigan odamlar bor. Shunaqa paytda nazoratning tashqi (eksternal) lokallashtirilishi to'g'risida fikr yuritiladi.

Ichki ishlar idoralari xodimlarida irodaviy fazilatlarni shakllantirish faoliyat samaradorligini ta'minlovchi psixologik omillardan sanaladi. Ichki ishlar idoralari xodimlari o'z kasbiy vazifalarini benuqson bajarishlarini qiyinlashtiradigan, ba'zan xizmat faoliyatlarida maqsadga erishish uchun to'squinlik qiladigan turli to'siqlarga duchor bo'ladilar. Bunday vaziyatlarda ular ushbu qiyinchiliklar va to'siqlarni yengishga undovchi irodaviy fazilatlarini namoyon qilishlari muhimdir. Irodaviy ko'nikmalarni rivojlantirish uchun mashg'ulotlar jarayoniga qo'yilgan vazifani bajarishga to'squinlik qiluvchi muayyan elementlar, to'siqlarni kiritish katta yordam beradi.

Irodani mustaqil tarbiyalash usullari quyidagi shartlarni o'z ichiga oladi:

- 1) irodani tarbiyalashni nisbatan arziyas qiyinchiliklarni bartaraf etishdan boshlash;
- 2) qiyinchiliklarni va to'siqlarni bartaraf etish ma'lum maqsadga erishish uchun amalga oshirilishini tushunish;
- 3) qabul qilingan qaror bajarilishi kerakligi;
- 4) maqsadga erishish bosqichlarini ko'ra olish juda muhimdir.

Irodani tarbiyalashni arziyas qiyinchiliklarni bartaraf etishni odat qilishdan boshlash kerak. Dastlab unchalik katta bo'lmagan qiyinchilikni, vaqt o'tishi bilan kattaroq qiyinchiliklarni muntazam ravishda yenga borib, kishi o'zining irodasini mashq qildiradi va chiniqtiradi. Ichki ishlar idoralari xodimlarining kasbiy faoliyatida hissiy-irodaviy holatlarning o'rnini beqiyosdir. Chunki xodimning murakkab vaziyatlarda qulay ruhiy holatni saqlash qobiliyati faoliyat samaradorligini ta'minlovchi omillardan biri sanaladi.

Xodimning hissiy-irodaviy turg'unligi quyidagilarda namoyon bo'ladi:

- ekstremal vaziyatlarda harakat samaradorligini pasaytiruvchi, adashishlar tug'diruvchi psixologik reaksiyalarning yo'qligi;
- psixologik jihatdan murakkab sharoitlarda kasbiy vazifalarni bexato bajarish;
- kasbiy ziyraklikni saqlash, tavakkal, xavf-xatar, kutilmagan vaziyatlarga nisbatan oqilona ehtiyotkorlik bilan yondashish.

Shu nuqtai nazardan xodim faoliyatining samaradorligi ko'p jihatdan o'z xatti-harakatlarini boshqara olishi, o'z his-tuyg'ularini nazorat qila olishiga bog'liq. Shuningdek, ichki ishlar idoralari xodimlarining o'zlarini irodaviy boshqara olishi, murakkab vaziyatlarda tezkor, oqilona qarorlar qabul qilishi kasbiy qobiliyati bilan belgilanadi. Ya'ni xodim o'zini irodaviy boshqarish orqali salbiy hissiyotlarni yo'q qilishi, o'zida ishonch hissini uyg'otishi, diqqatini bir joyga jamlashi va butun kuchini qo'yilgan vazifani bajarishga safarbar etishi uning asosiy sifatlaridan sanaladi.

Xodim o'zining psixologik holati va xatti-harakatlarini boshqara olmasligi uning irodasi sustligi, ijtimoiy-psixologik sharoitlarga moslashish qobiliyatining pastligidan dalolat beradi va bu aksariyat hollarda salbiy oqibatlarga olib kelishi barchaga ma'lum. Shu bois xodimlarning hissiy-irodaviy o'zini o'zi boshqarish yo'llari va usullarini egallashlari bugungi kundagi dolzarb vazifalardan biridir. Xizmat faoliyatida kuchli irodaga ega bo'lgan, o'z hissiyotlarini boshqara oladigan, jinoyatchilikning oldini olish va unga qarshi kurashishda o'zining jismoniy va aqliy imkoniyatlaridan oqilona foydalana oladigan xodim ko'proq muvaffaqiyatga erishadi.

Shu ma'noda hissiy-irodaviy boshqarishning asosiy maqsadi ham xodimning o'z ichki imkoniyatlaridan yuqori darajada foydalanishiga, ijodiy salohiyatining ochilishiga, kasbiy xislatlari va qobiliyatlari namoyon bo'lishiga yordam beradigan alohida psixologik xususiyatlarni shakllantirishdan iborat.

Psixologiya fanning ijtimoiy tarixiy taraqqiyoti davomida shaxsning o'ziga xos sifatlari, ya'ni temperament, xarakter va qobiliyatga nisbatan bildirilgan mulohazalar, uning moddiy asosi to'g'risidagi talqinlar xilma-xil bo'lib, shaxsning psixologik xususiyatlarini o'ziga xos tarzda tushuntirish uchun xizmat qilib kelgan.

Temperament lotincha «*temperamentum*» so'zidan olingan bo'lib, «aralashma» degan ma'noni anglatadi. Temperament to'g'risidagi dastlabki ta'limotni yunon olimi Gippokrat (eramizdan oldingi 460–356-yillarda yashagan) yaratgan bo'lib, uning tipologiyasi hozirgi davrgacha qo'llanilib kelinmoqda. Psixikaning individual jihatdan o'ziga xos, tabiiy shartlashgan dinamik ko'rinishlari majmui kishining temperamenti deyiladi.

Gippokratning to'rt xil moddalar (suyuqliklar) aralashmasi, ya'ni «*temperament*» tushunchasi va uning tipologiyasi (sangvinik, holerik, flegmatik, melanholik) ramziy ma'noda hozirgi zamon psixologiyasida ham qo'llanilib kelinmoqda. Organizmda suyuqliklarning aralashuvi (u qonning ko'pligi bilan xarakterlanadi) sangvinik temperament (lotin tilidagi «*sangvis*» – «qon» so'zidan olingan); limfa ko'p bo'lganda flegmatik temperament (grekcha «*flegma*» – shilimshiq parda degani); sariq o'tning ko'payganligini holerik temperament (grek tilidagi «*hola*» – «o't» so'zidan olingan); qora o't ko'p bo'lganda melanholik temperament (grekcha «*melayna hole*» – «qora o't») deb ataladi.

Kishining temperamenti qanaqaligi haqida tasavvur odatda shu shaxsga xos bo'lgan ayrim psixologik xususiyatlar asosida vujudga keladi. Psixik faollikka ega bo'lgan, atrofda bo'layotgan hodisalarga tez munosabat bildiruvchi, taassurotlarini tez-tez o'zgartirishga intiluvchi, ko'ngilsizliklarni nisbatan yengil o'tkazib yuboruvchi, jonli, harakatchan bo'lgan kishi sangvinik deyiladi.

Yuragi keng, barqaror intilish va kayfiyatga, doimiy va chuqur his-tuyg'uga ega, harakatlari va nutqi bir maromida bo'lgan, ruhiy holatini tashqi tomonda ifoda etadigan kishi flegmatik deb ataladi. Juda g'ayratli, ishga ehtiros bilan berilish qobiliyatiga ega bo'lgan, tez, qizg'in emotsional «portlash» va kayfiyatning keskin o'zgarishlariga moyil, ildam harakatlar qiladigan kishi holerik deb ataladi.

Ta'sirchan, chuqur kechinmali, gap ko'tara olmaydigan, atrofdagi voqealarga unchalik e'tibor bermaydigan, o'zini nazorat qila oladigan va sekin ovoz chiqaradigan kishilar melanholiklar deb ataladi.

Temperament turlarining tasnifi (I.P. Pavlov ta'limotiga ko'ra):

- 1) kuchli, ehtirosli, behalovat – holerik;
- 2) kuchli, bosiq, epchil – sangvinik;
- 3) kuchli, bosiq, sust – flegmatik;
- 4) kuchsiz – melanholik

Temperament turlarining tizimli tavsifi; Ichki xususiyat Holerik Sangvinik Flegmatik Melanholik xulqi beqaror barqaror o'ta barqaror juda beqaror hissiyoti kuchli, qisqa muddatli yuzaki, qisqa muddatli kuchsiz chuqur va uzoq muddatli kayfiyati turg'un emas, yaxshi turg'un, ko'tarinki ruhda turg'un, doimo xursand va qayg'usiz turg'un emas, pessimistik ruhda nutqi baland, keskin, bir xil emas baland, jonli, bir xil sur'atda ohista, bir ohangda juda sekin sabri sust boshqariladi juda kuchli besabr moslashish qobiliyati oson juda oson sekinlik bilan juda qiyin muomalasi yuqori o'rtacha past juda past o'zini tutishi tajovuzkor do'stona bosiq qiyinchilikdan qochadi tanqidga munosabati asabiy bosiq befarq qabul qilmaydi faoliyatga munosabati qiziqqon, berilib ishlaydi jonli, ko'p gapirib ishlaydi betinim ishlaydi vaziyatga qarab turlicha, reaktiv yangilikka munosabati ijobiy befarq salbiy manfaatli xavfga munosabati jangovar, tavakkaliga yaxshi tayyorgarlikdan so'ng tavakkalsiz sovuqqon, o'zidan chiqishi qiyinxavotirli, o'zini yo'qotib qo'yadi maqsadga intilish kuchli, bor imkoniyatini ishga soladi tez yetishish, to'siqlarni aylanib o'tish qat'iyat bilan, shoshmasdan to'siqlardan qochish orqali tez yoki sust imkoniyatni baholashi juda ortiqcha bir muncha real baho hisoblay olmaydi ta'sirga berilish past biroz mavjud kuchsiz juda kuchli

Xarakter – shaxsning faoliyat va muomalada tarkib topadigan va namoyon bo'ladigan barqaror individual xususiyati bo'lib, individ uchun tipik xulq-atvor usullarini yuzaga keltiradi. Shaxs ba'zida o'z xarakteridan afsuslanadi, lekin boshqacha harakatni amalga oshirishni uddasidan chiqa olmaydi. Xorijiy psixologlarning tasdiqlashicha, ayrim insonlar faoliyatida muvaffaqiyatsizlikka uchrashidan xavfsirab, o'z yutuqlarini qadrlaydilar va yuqori baholaydilar.

Muvaffaqiyatsizlik ular uchun fojia emas, shuning uchun «tavakkalchilik»ka qo‘l urishda davom etaveradilar. Boshqa toifadagi odamlar muvaffaqiyatsizlikdan cho‘chiydilar, o‘ta ehtiyotkor bo‘ladilar, qiyinchilikdan qo‘rqib, yengil ishga qo‘l urishni lozim topadilar. Fanda shaxsning munosabatlarini aks ettiruvchi xarakterni quyidagi to‘rt tizimga ajratish qabul qilingan:

1. Jamoaga (guruhga) va ba’zi bir insonlarga nisbatan munosabatni ifodalovchi xususiyatlar: yaxshilik, mehribonlik, talabchanlik, takabburlik va boshqalar.

2. Mehnatga nisbatan munosabatni mujassamlashtiruvchi xususiyatlar: mehnatsevarlik, dangasalik, vijdonlilik, mas’uliyatlilik, mas’uliyatsizlik kabilar.

3. Narsalarga nisbatan munosabatni aks ettiruvchi xususiyatlar: ozodalik, ifloslik, ayash, ayamaslik va hokazo.

4. Shaxsning o‘ziga nisbatan munosabatini ifodalovchi xislatlar: izzat-nafslilik, shuhratparastlik, mag‘rurlik, takabburlik, dimog‘dorlik, kam-tarinlik, samimiylik va boshqalar.

Xarakter va kishining tashqi ko‘rinishi. Psixologiya tarixida inson bosh suyagining shakliga, yuz tuzilishiga, qaddi-qomatiga (tana tuzilishi va hokazolarga) ya’ni ayrim tashqi alomatlariga qarab kishi xarakterini belgilash nazariyalari mavjud bo‘lgan.

Arastu va Aflotun ham kishi xarakterini tashqi ko‘rinishiga qarab aniqlashni taklif qilganlar qatoriga kiradi. Ularning xarakterni o‘rganish nazariyasi asosi qanchalik sodda bo‘lsa, shunchalik g‘aroyib faraz yotdi. Masalan, kishining tashqi ko‘rinishida qandaydir hayvon bilan o‘xshashlik belgisini topish tavsiya qilingan, so‘ngra esa uning xakteri ana shu hayvonning xakteri bilan aynan bir xil deb qaralgan. Arastuning fikricha, buqaniki singari yo‘g‘on burun ishyoqmaslikni bildiradi.

Qobiliyat shaxs faoliyatini muvaffaqiyatli amalga oshirish sharti hisoblab, zarur bilim, ko‘nikma va malakalarni egallashning o‘sishida yuzaga chiqadigan farqlarda namoyon bo‘ladigan individual-psixologik xususiyatdir. Qobiliyat individual-psixologik xususiyat bo‘lib, bir odamning boshqa bir odamdan farq qiladigan belgilari sifatida ta’riflanadi. Qobiliyat umumiy va maxsus turga bo‘linadi. Shaxsning umumiy qobiliyati yoki umumiy fazilati muayyan psixologik ko‘rinishlarga ega bo‘lib, ularni tadqiq qilishga psixologlar allaqachon kirishgan. Shaxsning aniq faoliyat sharoitida qobiliyat sifatida namoyon bo‘ladigan umumiy fazilatlari jumlasiga odamlarning uch tipdan bittasiga mansubligini ko‘rsatadigan individual-psixologik fazilat kiradi.

Iste’dod, uning tuzilishi va paydo bo‘lishi. Qobiliyat taraqqiyotining yuksak bosqichi iste’dod deb ataladi. Psixologik adabiyotlarda unga turlicha ta’rif berilishiga qaramay, uning asosiy belgilar ta’kidlab o‘tiladi. Chunonchi, shaxsga qandaydir murakkab mehnat faoliyatini

muvaffaqiyatli, mustaqil va original tarzda bajarish imkonini beradigan qobiliyatlar majmuasi iste'dod deyiladi. Ichki ishlar idoralari xodimlari faoliyatida qobiliyat asosiy o'rinni egallaydi. Chunki har bir xodimning mehnatga loyiq yoki loyiq emasligi ham uning qobiliyatini aniqlashdan boshlanadi. Ichki ishlar idoralari xodimlarining individual-psixologik xususiyatlari, ya'ni temperamenti, xarakteri, maxsus va umumiy qobiliyatlari jinoyatchilikning oldini olishda va jinoyatchilarni qayta tarbiyalashda juda muhim hisoblanadi.

II-BOB

ICHKI ISHLAR IDORALARI XODIMLARI KASBIY MUOMALASINING PSIXOLOGIK ASOSLARI.

Insonlar o'z faoliyati davomida, tabiiyki, boshqa odamlar bilan muloqotda bo'ladilar. Ushbu jarayonda axborot almashadilar, bir-birlariga ta'sir ko'rsatadilar, ta'lim beradilar, tajriba almashadilar. Bu jarayon shaxslararo o'zaro munosabatlarda muloqot, muomala deb yuritiladi.

Muloqot har qanday faoliyatning muhim jihati hisoblanib, u orqali insonning mohiyati namoyon bo'ladi, ya'ni o'zaro tushunishga, ishni bajarish chog'ida uyg'unlikka erishiladi yoki, aksincha, nizolar va axloqiy ziddiyatlar, ishdagi kelishmovchiliklar muloqot tufayli yuzaga keladi.

Muloqot yoki kommunikatsiya – odamlarning o'zaro hamkorligi shakllaridan biri. Muloqot odamlarning voqelikni aks ettirishi natijasini ifodalovchi xabarlar almashish jarayoni bo'lib, ular ijtimoiy borliqning ajralmas qismi hamda ularning individual va ijtimoiy ongi shakllanishi va amal qilishining vositasidir. Odamlarning birgalikdagi faoliyati jarayonida maqsadli hamkorlikni tashkil etish, tajriba almashish, mehnat va turmush ko'nikmalarini olish, ma'naviy ehtiyojlarni namoyon etish va qondirish muloqot yordamida yuz beradi.

Muloqot yoki muomala yangi axborotlarning almashinuv jarayoni hamdir, bu haqda Bernard Shou quyidagilarni qayd etadi: «Agar menda bitta olma va sizda ham shuncha olma bo'lib, o'zaro almashsak, sizda ham, menda ham bittadan olma qoladi, agar har birimizda shaxsiy fikr bo'lsa va o'zaro almashsak, unda har birimizda ikkitadan g'oya bo'ladi».

Ushbu ta'kiddan ham muloqot davomida o'zaro fikr almashinuv munosabatlari yuzaga kelishini ko'rish mumkin. Ichki ishlar idoralari xodimlari xizmat vazifalarini bajarishda fuqarolar bilan muloqotga kirishadilar. Ular faoliyatining samaradorligi odamlar bilan muloqotga kirishish, psixologik aloqa o'rnatish qobiliyatlariga bog'liq. Kommunikativ xususiyatlar ichki ishlar idoralari xodimlari kasb mahoratining muhim tarkibiy qismidir.

Muloqot ijtimoiy psixologik hodisa bo'lib, odamlar o'rtasida birgalikdagi faoliyat ehtiyojlaridan kelib chiqadigan bog'lanishlar rivojlanishining ko'p qirrali jarayonidir. Shaxslar o'zaro munosabatga kirishar ekan, aloqaning eng muhim vositalaridan biri sifatida tilga murojaat qiladilar. Muloqotning yana bir muhim tomoni shundaki, munosabatga kirishuvchilar muomala jarayonida faqat so'zlar bilan emas, balki xatti-harakatlar bilan ham axborot ayirboshlashadilar. Muloqot jarayoni shaxslarning qiziqishlari, dunyoqarashi, muomala madaniyatiga ham bog'liq bo'ladi, chunki shaxslardagi o'zaro muloqot bu tabiiy ehtiyojdir.

Muloqot orqali shaxslarning birgalikda aloqa qilish metodikasi ketma-ket bo'lgan olti bosqichdan iborat:

- I bosqich – o'zaro bir-birini tushunish;
- II bosqich – umumiy yoki mos keladigan qiziqishlarni topish;
- III bosqich – muloqot uchun taklif etiladigan sifat va qabul qilinadigan prinsiplar;
- IV bosqich – muloqot uchun xavfli bo'lgan sifatlarni aniqlash;
- V bosqich – individual ta'sir etish va suhbatdoshga moslashish;
- VI bosqich – umumiy qoidalarni yaratish va o'zaro harakat qilish.

Bosqichlar ketma-ketligiga rioya qilish to'g'ri ta'sir etishni tashkillashtirishda muhim ahamiyatga egadir. Bosqichlar aloqa qilish jarayonida amalga oshirilayotgan faoliyatning ketma-ketligini kuzatish dasturi sifatida namoyon bo'lishi, o'zaro ta'sir yo'llarini nazorat etishi mumkin.

Kasbiy muomala har bir ichki ishlar idoralari xodimi faoliyatida muhim o'rin egallaydi. Shuning uchun ham muomalaning har biri turi faoliyat jarayonida ishtirok etadi. Xodim muomala qonuniyatlariga suyangan holda shaxslar bilan munosabatga kirishadi. Muloqot jarayonida xodimning barcha kasbiy sifatlari (xotira, diqqat, idrok, sezgi, tafakkur, xayol) ishtirok etadi. Bu jarayonlar xodimning mantiqiy fikrlashga, voqeani o'tmishdagi vaziyat bilan bog'lashga, o'zaro solishtirish va qiyoslash, obyekt va sharoitni mukammal tarzda idrok etishiga yordam beradi.

Muloqot psixologik jihatdan bir-birlari bilan bog'liq bo'lgan odamlar o'rtasida u yoki bu vositalar orqali maqsadga muvofiq, bevosita yoki bilvosita aloqani o'rnatish va saqlab turish jarayonidir.

Muloqotning ichki ishlar idoralari xodimlari faoliyatida quyidagi turlari mavjud:

- 1) bevosita;
- 2) bilvosita;
- 3) rolli;
- 4) mazmunli;
- 5) rasmiy;
- 6) norasmiy.

Bevosita muloqot «yuzma-yuz» suhbat bo'lib, uning har bir ishtirokchisi idrok qiladi, aloqa qiladi va hamma mavjud vositalarni keng qo'llaydi.

Bilvosita muloqot ham aloqa vositasi bo'lib, unda shaxslar, aloqa vositalari va mexanizmlar ishtirok etadi (masalan, telegraf, telefon orqali gaplashish).

Muloqotning ba'zi turlari ijtimoiy rollar orqali amalga oshirilib, rolli muloqot deyiladi. Bunday holatda odamlar muayyan ijtimoiy rollarni bajaruvi kishilar tarzida muloqotga kirishadilar. Masalan, tergovchi va jabrlanuvchi o'rtasidagi muloqot rollidir.

Individning boshqa shaxsga o'z holati, kayfiyati, xohishini mimika, harakat, imo-ishora orqali bildirishi mazmunli muloqot deb ataladi.

Rasmiy muloqot yuridik kuchga ega bo'lib, davlat va jamiyat manfaatini ko'zlagan hamda qayd etiladigan muloqot turi (masalan, tergov jarayonidagi so'roq qilish)dir.

Shaxslararo o'zaro muloqot jarayonida o'zini qiziqtirgan u yoki bu ma'lumotga ega bo'lish norasmiy muloqot hisoblanadi.

Muloqotga kirishishda faqat so'zlar emas, balki harakatlar, imo-ishoralar ham muhim ahamiyatga ega. Shaxslar o'zaro muloqotga kirishar ekan, ushbu muloqot o'zida uch muhim jihatni qamrab oladi:

- 1) kommunikativ (axborot berish);
- 2) interaktiv (o'zaro birgalikda harakat qilish);
- 3) perseptiv (o'zaro birgalikda idrok qilish).

Muloqot jarayonida axborotni boshqa kishiga yo'llayotgan kishi kommunikator, uni qabul qilayotgan kishi retsepiyent deb nomlanadi.

Ichki ishlar idoralari xodimlari faoliyatida muloqot, ayniqsa, bevosita muloqot o'ziga xos ahamiyatga ega. Chunki tokar temir bilan, zootexnik hayvonlar bilan ishlasa, huquqni muhofaza qilish organi xodimi shaxslar bilan, aholi bilan, jinoyatchi, guvoh, gumon qilinuvchi, jabrlanuvchi bilan ishlaydi. Ularning har biri o'ziga xos dunyoqarash va muomalaga ega, bu muloqot jarayonida ko'rinadi.

Muloqotda nutq muhim rol o'ynaydi, uning ravonligi, so'zlarning yaxshi va o'z joyida to'g'ri ishlatilishi muvaffaqiyat garovidir. Nutq eshittirilishi yo ovoz chiqarmasdan aytilishi, yozib qo'yilishi yoki kar-soqov kishilar uchun biror-bir mohiyatga ega bo'lgan imo-ishoralar bilan almashtirilishi mumkin. Muloqotda ma'lumot beruvchi va qabul qiluvchi o'rtasida o'zaro hamkorlik yuzaga keladi. Nutq shaxsning tashqi ko'rinishi, kiyinishi, mimikasi, tez yoki sekin gapirishi, ovozi, salmoqlab yoki vazmin gapirishiga bog'liq bo'ladi.

Shaxs ma'lumotni ikkinchi bir shaxsga nutq bilan birga xatti-harakat, mimikalar orqali, shuningdek yozma yoki ko'rgazmali usulda berishi mumkin. Muloqot davomidagi emotsional holat muloqotga kirishayotgan shaxsning xatti-harakatiga salbiy ta'sir qiladi.

Muloqotning uzoq davom etishi ziddiyatli vaziyatlarni keltirib chiqarishi mumkin. Har qanday muloqotdan biror-bir maqsad ko'zda tutiladi. Muloqotga kirishgan har bir shaxs uning yakunidan turlicha, ya'ni ijobiy yoki salbiy xulosa chiqarishi mumkin.

Muloqot aniq ijtimoiy munosabatlar orqali belgilanadi. U ijtimoiy axloq normalari asosida tartibga solinadi. Indivud hayotida muloqotning bajaradigan vazifalari turlicha, shu bois muloqotning quyidagi psixologik vazifalarini ajratib ko'rsatish mumkin:

- informatsion;
- regulativ;
- xabar;
- nazorat;
- tarbiya.

Informatsion vazifasi axborotni qabul qilish va uni tarqatishdir. Regulativ vazifasi muloqotni tartibga solish va boshqalar bilan to'g'ri munosabatni tashkil qilishdan iborat.

Xabar vazifasi ko'magida biz muhim ahamiyatga ega voqealar, hodisalar haqidagi xabarlarni qabul qilamiz. Nazorat vazifasi ko'magida axborotni qabul qilish va tarqatish jarayoni nazorat qilinadi. Muloqot orqali shaxsni shakllantirish jarayoni uning tarbiyalash vazifasi bo'lib, nihoyatda muhim omil hisoblanadi.

2.1. ICHKI ISHLAR IDORALARI XODIMLARINING FUQAROLAR BILAN PSIXOLOGIK ALOQA O'R NATISH USULLARI

Muloqot turlarining keng ravishda amalga tatbiq qilinishi ushbu jarayonda insonning holatiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Xohlagan axborotni muloqot jarayonida to'liq berish, uning to'g'ri qabul qilinganligi haqidagi signal qoniqish holatini vujudga keltiradi va muloqot jarayonini faollashtiradi.

Har bir muloqotda bir necha maqsad ko'zda tutilishi mumkin. Masalan, tergovchi shaxsning voqealarga aloqadorligi qay darajada ekanligidan kelib chiqqan holda dalillarni yana bir marotaba tekshirib ko'rish, o'zidagi mavjud dalillarni boyitish maqsadini ko'zlashi mumkin.

Muloqot doimo inson tabiati bilan bog'liq bo'ladi, masalan, shaxs janjalkash bo'lishi mumkin, janjal ziddiyatlar natijasida yuzaga keladi.

Bunda shaxsning ziddiyatni keltirib chiqaradigan holatlarini o'rganish kerak bo'ladi.

Ichki ishlar idoralari xodimi odamlar bilan muloqot qilishi uchun chuqur bilim va quyidagi ijtimoiy-psixologik fazilatlar ega bo'lishi kerak.

- notanish shaxslar bilan tezda muloqotga kirishish, ularga ma'qul bo'lish;
- boshqa shaxslarning gapini eshitish qobiliyatiga ega bo'lish;
- odamlarga psixologik ta'sir ko'rsata bilish;
- muloqot jarayonida psixologik to'siqlarni bartaraf etish va hokazo.

Ichki ishlar idoralari xodimlarining kommunikativ faoliyati maxsus jihatlarga ega bo'lib, u bir qator psixologik xususiyatlarni, birinchidan, ichki muloqotning o'ziga xos tomonlarini, ikkinchidan, uning qiyinligini ko'rsatadi.

Ushbu muloqotning muhim xususiyati uning kasbiy yo'nalganligidir. Zero, xodimlar jinoyat qilgan shaxslarni, guvohlar va jabrlanuvchilarni aniqlash maqsadida boshqa shaxslar bilan muloqotda bo'ladilar. Organ xodimlari haqiqatni ochishga harakat qilsalar, jinoyatchilar, aksincha, jinoyatni yashirishga, yolg'on ma'lumot berishga, jinoiy javobgarlikdan qutilishga intiladilar.

Tergovchi protsessual qonunlar doirasida harakat qiladi, ya'ni jinoyatchi shaxsga nisbatan bo'lgan salbiy munosabatiga qaramasdan muloqot qilishga majbur.

Muloqot jarayonida obyektning o'ziga xos tomonlari borligini ham hisobga olish lozim. Shuni aytish joizki, ko'p holatlarda jinoyatchi shaxslar jamiyatdagi axloqsiz, odobsiz va vijdotsiz kishilar bo'ladilar.

Natijada muloqot jarayonida har xil psixologik to'siqlar paydo bo'lib, ko'proq ular sun'iy ravishda vujudga keltiriladi.

Muloqot jarayonida quyidagi psixologik to'siqlar vujudga kelishi mumkin:

- 1) motivatsion to'siqlar;
- 2) aqliy to'siqlar (intelektual);
- 3) emotsional to'siqlar;
- 4) tarbiyaviy jarayondagi to'siqlar.

Motivatsion to'siqlar shaxsning muloqotga kirishishdan bosh tortishi, muomalani to'g'ri, aniq ko'rinishda olib borilishini xohlamasligida namoyon bo'ladi.

Aqliy to'siqlar shaxsning xodimga nisbatan bilim doirasining kengligi, mantiqiy fikrlashining chuqurligi va huquqiy savodxonligi yuqori bo'lgan taqdirda vujudga keladi.

Emotsional to'siqlar muloqotga kirishuvchilarning psixologik va emotsional-irodaviy holatlaridan kelib chiqadi (tajovuzkorlik, qo'rquv, asabiylashish, xo'rlanish va boshqalar). Tarbiyaviy jarayonlardagi to'siqlarga ichki ishlar idoralari xodimlari tarbiyasi «qiyin» o'smirlar, nosog'lom oilalar va muqaddam sudlangan shaxslar bilan profilaktik chora-tadbirlar olib borayotgan vaqtda uchraydi.

Psixologik aloqa o'rnatishning bir necha bosqichlari mavjud:

- 1) bo'lajak muloqotni bashorat qilish;
- 2) aloqani yengillashtiruvchi tashqi omillarni yaratish;
- 3) tashqi kommunikativ sifatlarning namoyon bo'lishi;
- 4) umumiy va betaraf qiziqish doiralarini aniqlash;
- 5) muomaladagi og'ishlarni bartaraf etish;
- 6) individual ta'sir ko'rsatish.

Bo'lajak muloqotni bashorat qilish. Psixologik aloqa o'rnatishning samarali bo'lishi uchun dastlabki rejalar bo'lishi maqsadga muvofiqdir.

Buning uchun muloqotga kirishuvchi shaxs haqida zarur ma'lumotlarga ega bo'lish kerak. Bundan tashqari, shaxsning psixologik xususiyatlarini bilish ham aloqa o'rnatishda yordam beradi. Shuningdek, shaxsning emotsional psixologik sifatlari: jizzakilik, tajovuzkorlik, yashirin xarakter, gumonsirash va boshqalar psixologik aloqa o'rnatishga salbiy ta'sir etadi.

Keltirilgan sifatlarni bashorat qilish davrida inobatga olinishi kerak. Aloqani yengillashtiruvchi tashqi omillarni yaratish. Muloqotda namoyon bo'ladigan har qanday holatlarda tashqi omillar ijtimoiy vaziyatlarga mos tushishi zarur. Suhbatdoshingizga hech nima xalaqit bermasligi va uni chalg'itmasligi kerak. Suhbat davomida o'zaro ishonch muhiti saqlanib qolinishi shart.

Tashqi kommunikativ sifatlarning namoyon bo'lishi. Nutq madaniyati,

mimika, tashqi ko‘rinish psixologik aloqa o‘rnatishda ijobiy natija beradi. Suhbatdoshingizda ham shunga qarab ijobiy emotsional holatlar yuzaga keladi, bu esa aloqa o‘rnatishda zarur omillardan hisoblanadi. Suhbatdosh bilan muloqotning boshidan hamfikir bo‘lishga harakat qilish kerak.

Umumiy va betaraf qiziqish doiralarini aniqlash. Muloqotning boshida shaxs bilan umumiy til topish muhimdir. Bu vazifani hal etishda umumiy, shu bilan birga, betaraf qiziqishlar doirasi, masalan, tangalar, markalarni yig‘ish, sport, sayohat va boshqa qiziqishlarni aniqlash yordam beradi. Umumiy qiziqishlarni qidirib topish ijobiy emotsional holatlarga olib keladi. Bu o‘z-o‘zidan muloqotda suhbatdoshni yaqinlashtiradi.

Betaraf qiziqishlar psixologik muhitni yengillashtiradi va mavqeni tenglashtiradi. Muomaladagi og‘ishlarni bartaraf etish. Shaxslar bilan psixologik aloqa o‘rnatish davrida muomaladagi og‘ishlarni bartaraf etishga diqqatni ko‘proq qaratish kerak, chunki bu og‘ishlar, masalan, bo‘lajak emotsional zo‘riqish, muloqotning shakllanishiga ta’sir etuvchi salbiy omillar, muloqot mobaynida begona shaxslarning aralashuvi va boshqalar muomalaga salbiy ta’sir etadi. Muomaladagi og‘ishlarni bartaraf etish – psixologik aloqa o‘rnatishning majburiy shartidir. Individual ta’sir etish. Psixologik aloqa o‘rnatishning yakuniy bosqichida xodim suhbatdoshga individual ta’sir ko‘rsatishi lozim. Bu ta’sirning maqsadi suhbatdoshidan ishonchli ma’lumotlarni olish, shu bilan birga, kelajakda ishonchli aloqa o‘rnatishdir.

Muloqotning muvaffaqiyatli bo‘lishida shaxsning shakllangan sifatleri, fazilatlarining ahamiyati juda katta. Jumladan, shaxsda ijobiy fazilatlar yaxshi shakllangan bo‘lsa (xushmuomalalik, kamtarlik, insoniylik, to‘g‘ri so‘zlik, vijdonlilik kabilar), muloqot jarayoni ham yaxshi o‘tadi. Chunki shaxslar bir-birini to‘g‘ri tushunishlari, muloqot muvaffaqiyatli bo‘lishi uchun samimiy bo‘lishlari lozim.

Xulosa qilib shuni ta’kidlash mumkinki, muloqot ichki ishlar idoralari xodimlari faoliyatida yetakchi o‘rinlarni egallaydi. Muloqotning verbal va noverbal turlari, ijtimoiy idrokning effektlari shaxslararo munosabatlarda hamma vaqt ishtirok etadi. Keltirib o‘tilgan fikrlarni inobatga olgan holda quyidagi xulosaga kelish mumkin:

- 1) muloqot murakkab jarayon bo‘lib, inson hayotida muhim omil va shaxsning shakllanishida katta rol o‘ynaydi;
- 2) muloqot ichki ishlar idoralari xodimlari uchun kasbiy vazifalarini bajarishlarida asosiy vositadir;
- 3) muloqotni olib borish vositalarini to‘g‘ri qo‘llash ichki ishlar idoralari xodimlari faoliyatining samaradorligini oshiradi.

Ichki ishlar idoralari xodimlari xizmat vazifalarini bajarishda aholi bilan muloqot qiladilar va, tabiiyki, ushbu faoliyatning samaradorligi ularning odamlar bilan muloqotga

kirishish, psixologik aloqa oʻrnatish qobiliyatiga bogʻliq. Kommunikativ xususiyatlar ichki ishlar idoralari xodimlari kasb mahoratining muhim tarkibiy qismidir.

2.2. ICHKI ISHLAR IDORALARI XODIMLARI FAOLIYATIDA ZIDDIYATLARNING PAYDO BO‘LISH SABABLARI

Ichki ishlar idoralari xodimlari faoliyatida ham ziddiyatli holatlarni kuzatish mumkin. Ushbu holatlar ma’lum bir nosog‘lom psixologik muhit, masalan xodimlarning biri-birlari yoki rahbarlar bilan o‘zaro kelisha olmasligi asosida yuzaga kelishish mumkin. Shu ma’noda ziddiyatli harakatlarning ham o‘z diapazoni bor, ba’zi ziddiyatli holatlarda shaxs raqibini yengish uchun hamma imkoniyatini ishga soladi, xizmatdagi shaxslarni aralashtiradi, o‘zlarining strategiyasi va taktikasini ishlab chiqadi.

Ziddiyatli vaziyat esa ijtimoiy psixologik muhitni yuzaga keltiradi. Ijtimoiy psixologik nuqtai nazaridan qaraganda ziddiyatning yuzaga kelishida shaxslarining alohida qarashlari, shaxslararo va ijtimoiy guruhlar o‘rtasidagi munosabatlar sabab bo‘lishi mumkin.

Ijtimoiy psixologik yo‘nalishda (aspektda) ziddiyat har xil sabab bilan bog‘liq bo‘ladi. Masalan, maqsad, dunyoqarash to‘g‘ri kelmaydi, natijada antipatiya yuzaga keladi. Birinchi bosqich – ziddiyatning yuzaga kelishigacha bo‘lgan holat va ziddiyatning yuzaga kelishida ichki qarama-qarshiliklarning paydo bo‘lish davri. Bu bosqichda ikkala tomonda ham ichki ruhiy kuch yig‘ilib boradi va ular buni bir-birlariga bildirmaydilar.

Ikkinchi bosqich – ziddiyatning qaror topishida tashqi ta’sir kuchlari maydonga chiqadi. Bu davrada ziddiyatni ikkala tomon ham biladi, lekin ular ongli, aqlli harakat qilishadi. Har xil ma’lumotlar yig‘ilgan sari ziddiyat kuchayib boradi va bu ularning ish faoliyatiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi.

Uchinchi bosqichda ikkala tomon ham ochiq kurashga o‘tib oladi, ikkalasidan biri xayrixohlik bildirsa, ziddiyat ma’lum ma’noda yumshaydi, ammo ma’lum vaqtgacha ichki ruhiy ziddiyat saqlanib qoladi. Agar har ikki tomon ham xayrixohlik bildirmasa, u holda psixologik portlash yuzaga keladi va ikkalasidan birortasi g‘alaba qozongunga qadar kurash davom etadi. Bu bosqichda ham ikki tomon hamma imkoniyatlarini ishga soladi.

To‘rtinchi bosqichda bir-birlarining harakatlarini tahlil qilib norasmiy baholaydi. Agar ulardagi qiziqish bir-biriga to‘g‘ri kelsa, o‘rtadagi ziddiyat susayadi va vaziyatdan chiqsa bo‘ladi.

Beshinchi bosqich – o‘tib ketadigan, turg‘un holat. Bu bosqichda jarayon o‘tib ketgandan keyin unga rasmiy va norasmiy baho beriladi.

Bo‘lib o‘tgan voqealarini eslashda tomonlar o‘zlarida noxush holatni sezishadi. Oltinchi bosqich – tamoman yangi psixologik holat bo‘lib, ziddiyat rivojining nihoyasida, ya’ni jazo qo‘llanilganidan keyin ishtirokchilarning jamoadagi mavqei o‘zgarishidan so‘ng

paydo bo‘ladi. Bu davrda ijobiylik yuzaga keladi, faqat haqiqatni yuzaga chiqarish uchun harakat qilinadi.

Ichki ishlar idoralari xodimlari faoliyatida uchraydigan ziddiyatlarni quyidagicha tasniflash mumkin:

- 1) mazmuniga ko‘ra;
- 2) chuqurlashganligi va o‘tkirlikiga qarab;
- 3) davomiyligiga ko‘ra (qancha vaqt davom etadi);
- 4) ijtimoiy holatiga qarab;
- 5) izohlashning shakliga qarab.

Ziddiyatda kishilarning axloqiy sifatleri, shart-sharoitlar hisobga olinadi. Xodim ba’zi shaxslar yoki rahbarlarning tartib-qoidalarini, haqoratlarini ko‘tara olmaydi, natijada ziddiyat kelib chiqadi. Ziddiyat xodimning o‘zini o‘zi baholashi, shuningdek, uni boshqalar, ya’ni boshliq yoki jamoatchilik tomonidan baholanishi. Inson hamisha o‘zini o‘zi yuqori baholashga harakat qiladi, rahbar tomonidan ba’zi salbiy tomonlari (kamchiliklari) aytilsa, ular o‘rtasida ziddiyat kelib chiqadi. Agar shaxs o‘z imkoniyatlarini ko‘proq baholasa, bunday holatda ham ziddiyat yuzaga keladi. Ichki ishlar idoralarida ziddiyatni yuzaga keltiruvchi bir qancha omillar mavjud:

- 1) rahbar tomonidan xodimga berilgan baho bilan xodimning o‘ziga o‘zi bergan bahosi o‘rtasidagi tafovut.
- 2) rahbar va jamoatchilik tomonidan baholashning to‘g‘ri kelmasligi;
- 3) shaxsning o‘zini o‘zi baholashi bilan uni jamoatchilik tomonidan baholanishining to‘g‘ri kelmasligi;
- 4) shaxsning boshqalar tomonidan baholanishi.

Ziddiyat oddiy va o‘tkir (chuqur) ziddiyatga bo‘linadi; Oddiy ziddiyat yomon psixologik vaziyatda yuzaga keladi, inson o‘zini tushuntira olmay qoladi, bunday holatda ko‘pincha kayfiyati yo‘q, deb tushuntiriladi. O‘tkir ziddiyatda shaxs yuqori emotsional, o‘zini boshqara bilmaslik, muloqotdagi qo‘polligi bilan ajralib turadi. Eng qizig‘i, bu shaxslar tabiatida qo‘rqitish asosiy o‘rinni egallaydi. Bu ziddiyatda, nima bo‘lishidan qat’i nazar, raqibni mag‘lubiyatga uchratish muhim hisoblanadi.

Ziddiyat qisqa muddatli va uzoq muddatli bo‘ladi. Qisqa muddatli ziddiyat ma’lum vaqt – uch kungacha davom etadi, uzoq muddatli ziddiyat bir yoki bir necha yilga cho‘zilishi mumkin. Uzoq muddatli ziddiyat maishiy xarakterda bo‘lib, ularning 70% 6 oygacha davom etadi.

Ziddiyat ijtimoiy mohiyatiga ko‘ra arzigulik yoki arzimas bo‘ladi. Agar ziddiyat ataylab qilinsa va jamoatchilikka qarshi bo‘lsa, bu arzigulik ziddiyatdir. Arzimas ziddiyat

masalaning mohiyatiga chuqur tushunmaslik oqibatida kelib chiqadi. Buni shunday izohlash mumkin: shaxs xarakteridagi kamchiliklarni tushunsa va ularni to'g'rilashga harakat qilsa, bu arzimaydigan ziddiyat deyiladi. Masalan, shaxs bilmasdan ikkinchi bir shaxsning oyog'ini bosib olsa yoki turtib yuborsa, ikkinchi shaxsning bundan jahli chiqsa va oyog'ini bosgan odam undan kechirim so'rasa, bunday ziddiyat qisqa muddatli bo'lib arzimas hisoblanadi.

Ziddiyat o'zi ko'rinishga ko'ra, ochiq va yopiq bo'ladi. Ochiq ziddiyatda hamma ushbu holatni bilishadi, ziddiyatlashgan tomonlar esa bir-biridan o'z niyatlarini yashiradi, lekin kerak vaqtda o'z qarashlarini oshkor qiladilar.

Ziddiyatni yuzaga keltiruvchi obyektiv va subyektiv sabablar mavjud. Obyektiv sabablarga ishni tashkil qilishdagi kamchiliklar, normativ hujjatlarning mukammal emasligi, xizmatdagi (ishdagi) qiyin sharoitlar, qarashlarning to'g'ri kelmasligi va hokazolar kiradi.

Subyektiv sabablar shaxsning o'ziga xosligi, madaniyatning pastligi, tarbiyaning yetishmasligi, shaxs xarakteridagi kamchilik, o'ziga yuqori baho berish, psixologik jihatdan tomonlarining bir-biriga to'g'ri kelmasligi, jamoaning o'ziga xosligi bilan bog'liq holatlar, psixologik sharoitlarni noqulayligi, salbiy ko'rinishga ega bo'lgan kichik guruhlar, salbiy emotsial guruhlar va hokazolarni qamrab oladi.

Ishlab chiqarishdagi kamchiliklarga mehnat jamoasida mehnatni taqsimlash, moddiy va ma'naviy rag'batlantirishdagi tengsizliklar kiradi. Odamlarni mutaxassisligiga qarab joylashtirmaslik ham boshqarishdagi kamchilik bo'lib, psixologik jihatdan jamoadagi muhitni buzadi. Jamoadagi kishilar (guruhlar) orasida ham kelishmovchiliklar bo'lishi mumkin.

Ziddiyatni tasniflash xususiyatlariga asoslanib ajratiladi. To'qnashish darajasi va shakliga ko'ra ziddiyatlarni ochiq (munozara-tortishuv, janjal va boshqalar) va yopiq turdagi (asl maqsadlarni yashirib, zimdan ta'sir o'tkazish); tasodifiy paydo bo'lib qoluvchi (stixiyali) va oldindan rejalashtirilgan nizolarga ajratish mumkin.

Ziddiyatlar kommunikativ jihatdan yo'nalganligi, bir-biriga bog'liq yoki tobeligiga qarab gorizonta vertikal nizolarga ajratiladi. Bo'ysunish va bo'ysunmaslik munosabatiga muvofiq aralash turda ham bo'lishi mumkin. Asosiy ziddiyat vertikal yo'nalish olib, unda («yuqoridan quyiga yoki quyidan yuqoriga») nizolashuvchi tomonlar o'rtasida ancha tafovutlar va tengsizlik hukmronlik qiladi (masalan, rahbar bilan xodim, ish beruvchi bilan ishchi). Bunday holatlarda ularning kuchlari (status) bir xilda bo'lmaydi.

Masshtabi va davomiyligiga ko'ra ziddiyatlar o'zida tashkilotning bir qism xodimlari, biror-bir mintaqa yoki alohida olingan tarmoqdagi, shuningdek, tashkilotning butun xodimlari, xalq xo'jaligining ma'lum tarmoqdagi ishchilari nizoga ishtirok etishiga ko'ra lokal nizoga ajratiladi. Odatda bunday nizolar tashkilotdagi yetishmovchiliklar tufayli fikr va

qarashlar o'rtasidagi ziddiyatlar, xavfsizlik, mehnat shartnomalarini bajarish va boshqa turdagi jamoa shartnomalari, ish haqi va mehnat sharoitlari tufayli vujudga kelishi kuzatiladi.

Ziddiyatlar hal etilish va boshqarilish usuliga ko'ra yon bermaslik va tan olmaslik oqibatida yuz beruvchi antogonistik hamda manfaat, maqsad, qarashlarni yaqinlashtirish, fikrlar xilma-xilligini bartaraf etish maqsadida yo'l qo'yiladigan kompromistik (murosasozlikka) turlarga ajratiladi.

Ziddiyatlarni bunday turlarga ajratish shartli bo'lib, ularning turlanishi o'rtasida keskin chegara qo'yish mavjud emas, ammo amaliyotda nizolar tashkiliy, vertikal, shaxslararo, gorizontol, ochiq, guruhlararo va boshqalar tarzda vujudga keladi.

Ziddiyatlar to'g'risidagi odatiy tasavvurlar maxsus tadqiqotlar yordamida salbiy xususiyatga ega ekanligi tasdiqlanadi. M.Doychning ishlarida ziddiyatlar nazariy jihatdan tahlil qilinib, ular destruktiv va produktiv turlarga ajratiladi.

Destruktiv ziddiyatni aniqlash kundalik tasavvurlar bilan mos keladi. Aynan bu tipdagi nizo o'zaro ta'sirlashuvda xilma-xillikni ko'rsatadi va fikrlar toptalishiga olib keladi. Destruktiv ziddiyat ko'pincha sababga bog'liq bo'lmagan holda shaxsning stressga tushishiga olib keladi. Uning o'ziga xos belgilar nizo sodir bo'lishiga qiziquvchilar sonining ortishi, ularning nizoli harakatlari, bir-birlariga nisbatan salbiy qarashlarga egaliklari va bildirilayotgan fikrlarning keskinligida ifodalanadi. Boshqa bir belgisi sifatida nizoda opponentning xislatlarini, o'zaro ta'sirlashuv

vaziyatlarini noto'g'ri idrok etishi va sheriklarga ishonchni o'ta ortib ketish nazarda tutiladi. Bu turdagi nizolarni hal etish ancha murakkab bo'lib, yagona yo'li ancha qiyinchilik bilan erishiladigan murosa (kompromiss) hisoblanadi.

Produktiv ziddiyatni muammo va uni yechish yuzasidan nuqtai nazarlardagi tafovutlar va shaxslar o'rtasidagi hamjihatlikning yo'qligi keltirib chiqaradi. Bunday holda nizo muammoni atroflicha tushunishni, sheriklar motivatsiyasini, boshqa nuqtai nazarlarni himoyalashlarini taqozo etadi. Bundan tashqari, M.Doych ziddiyatni olti turga bo'ladi va jinoyatni ochishda nafaqat uning metodologiyasi, shuningdek, amaliy roli ham muhimligini ta'kidlaydi.

- 1) haqiqiy ziddiyat;
- 2) tasodifiy ziddiyat;
- 3) bilmay aralashib qolgan ziddiyat;
- 4) noto'g'ri talqin qilingan ziddiyat;
- 5) yopiq holatdagi ziddiyat;
- 6) yolg'on ziddiyat.

Ziddiyat obyektiga unda ishtirok etuvchilar tomonidan qo‘lga kiritishga qaratilgan yaqqol moddiy yoki ma’naviy qadriyatlar kiradi.

Ziddiyat subyekti sifatida qadriyatlar haqidagi tasavvurlarni, qiziqish va ehtiyojlarini namoyon qiluvchi tashkilot xodimlari xizmat qiladi.

2.3. ICHKI ISHLAR ORGANLAR XODIMLARI FAOLIYATIDA ZIDDIYATLARNI BARTARAF ETISH YO‘LLARI

Hozirgi kunda jamoada muvaffaqiyatga erishish rahbariyat va xodimlar faoliyatini to‘g‘ri tashkil etish asosida ma‘naviy-axloqiy muhit yaratishni taqozo etmoqda. Ichki ishlar idoralari jamoalarida har bir xodim ijtimoiy psixologik muhit yaxshi bo‘lishiga mas‘ul va majbur sanaladi. Faqat shunday sharoitdagina qo‘yilgan muammolar maqsadga muvofiq, topshiriqlar o‘z vaqtida bajarilishi va shaxsning shakllanishi me‘yorda kechishi ta‘minlanadi.

Ammo ichki ishlar idoralari jamoalarida ham ba‘zi yuqoridagi kabi nizoli holatlar ro‘y berib turadi. Nizolarning salbiy oqibatlarini bartaraf hal etish ularni atroflicha o‘rganishni talab etadi. Bunga esa jamoani yaratish o‘zaro iliq ijtimoiy psixologik muhitni yaratish orqali erishish mumkin.

Hozirgi kunda nizolarni samarali bartaraf etish jamoadagi psixologik muhitni yaxshilashga, hamkorlikda ishlash samaradorligini ta‘minlashga qaratilmoqda. Ichki ishlar idoralari jamoalaridagi nizolarning mohiyatini yoritishdan oldin, ularning o‘ziga xos ikki jihatini inobatga olish kerak bo‘ladi.

Birinchisi, nizo va ikkinchisi, nizoli vaziyatdir. Psixologik adabiyotlar tahlili asosida nizo bilan nizoli vaziyatni ajratib turuvchi quyidagi formulani e‘tiborga olish muhimdir:

Nizo + muammo + nizoli vaziyat + nizo ishtirokchilari + insident. Yuqoridagi «nizo modeli»dan ko‘rinadiki, muammo nizoli vaziyat hosil bo‘lgandagina uning boshqa elementlari o‘rtasidagi bog‘liqlikni keltirib chiqaradi. Ushbu modelni har qanday faoliyatdagi nizolarni izohlashga asos qilib olish mumkin. Biz quyida ichki ishlar jamoalaridagi nizolarni tahlil qilishda buni inobatga olamiz.

Ichki ishlar jamoalaridagi nizolarni tahlil qilish va uni hal etish zarurati tug‘ilganda, nizo tarkibidagi har bir elementning o‘rnini aniq baholashga to‘g‘ri keladi. Nizolarni vujudga kelishi va uning oldini olishda yuqorida keltirilgan formulaga alohida e‘tibor qaratish lozim.

Psixologik muhit guruhiiy manfaatlarni qondirish, shaxslararo va guruhiiy nizolarni hal etishda amalga oshiriladigan muloqotda vujudga keladi va namoyon bo‘ladi. Shu bois ushbu munosabatlar turlicha xarakter kasb etib, ular do‘stona, hamkorlik, musobaqa yoki raqobat, hamjihatlik, qo‘pollik yoki ongli tartib-intizom tarzida kechadi.

Psixologik adabiyotlar tahlilidan kelib chiqib aytish mumkinki, odamlarning o‘zaro munosabatlari ko‘pchilik holatlarda beshta asosiy ta‘sir ko‘rsatish usuli orqali amalga oshiriladi: e‘tiqod, ishontirish, taqlid, ta‘sir o‘tkazish, majburlash.

Ta‘kidlab o‘tilgan usullar ichki ishlar idoralari jamoalarida boshliq va xodimlar o‘rtasidagi o‘zaro munosabatda ham o‘z aksini topishi tabiiy.

Chunki ba'zi holatlarda, favqulodda vaziyatlarda boshliq tomonidan berilayotgan topshiriq va buyruqlarning berilish tartibi belgilangan ichki ishlar Nizomiga, muassasaning ichki tartib-qoidalariga mos kelish va kelmasligiga qarab nizoli holatlarni vujudga kelishi bilan baholanadi.

Agar boshliq jamoada yetarlicha mavqega ega bo'lsa, beriladigan buyruq va topshiriqlarning bajarilish tartibi ta'sir ko'rsatishning e'tiqod darajasini namoyon qilishi mumkin. Aks holda boshliqqa qo'l ostidagilarning bo'ysunishi anchagina sustlashadi.

Ishonch va nufuzning yo'qolishi, muloqot jarayonlarida shubha paydo bo'lishi va boshqalar ham aynan nizoli vaziyatlarning vujudga kelishiga zamin hozirlaydi.

Ichki ishlar idoralari jamoalaridagi nizoli vaziyatlarning kelib chiqishi bilan bog'liq uch guruh sabalarni keltirib o'tish mumkin:

- 1) ishchi muhitni tashkil etishdagi kamchiliklari;
- 2) boshqaruvchi xodimlar faoliyatidagi nuqsonlar, xodimlarning bilim darajasi, individual-psixologik xususiyatlari, salohiyatiga ko'ra ishni taqsimlay bilmaslik;
- 3) jamoa ichidagi shaxslararo munosabatlar bilan bog'liq kamchiliklar.

Jamoadagi psixologik muhitning buzilishi va ziddiyatlarga moyillik asosida bir qator ko'rsatkichlar yotadiki, ularni psixologlar quyidagilarga ajratganlar:

- rahbariyatning ish faoliyati va jamoa a'zolari o'rtasidagi munosabatdan qoniqmasligi;
- kayfiyatning buzilishi;
- rahbar bilan xodimlar o'rtasida o'zaro tushunishning yo'qligi, rahbar yoki xodimning obro'ga ega emasligi;
- jamoa a'zolarida boshqaruv va o'zini o'zi boshqarishdagi faollik darajasining yetishmasligi;
- jamoa a'zolarining bir maqsad yo'lida jipslashmaganligi;
- ongli tartib-intizomning yo'qligi;
- faoliyat natijalaridan qoniqmaslik.

Ko'rinib turibdiki, jamoada nizoli vaziyatlarning kam va psixologik muhitning me'yorda bo'lishi boshliq shaxsi, xodimlarning bilimi, yuqoridan berilgan topshiriq va buyruqlarni bajarishdagi ijrochilik intizomi va hamjihatliklariga bog'liq ekan. Agar ichki ishlar idoralari

jamoalaridagi nizo nizoning psixologik va ijtimoiy psixologik tabiati, funksiyalari, tipologiyasi va tuzilmasidan kelib chiqqan holda baholansa, amaliy jihatdan nizoga xos barcha xususiyatlar namoyon bo'lishi mumkinligini tasdiqlasa bo'ladi. Ichki ishlar jamoalarida nizoning quyidagi turlari namoyon bo'lishi kuzatiladi.

Shaxsning ichki ziddiyatlari. Bu ko‘proq ichki ishlar idoralari xodimlarining yuklatilgan vazifalarni bajarish jarayonida uchraydi.

Vazifani hal etishda kasbiy bilim, ko‘nikma va malakaning yetishmasligida va favqulodda holatlarda ko‘proq ish bilan mashg‘ul bo‘lishda namoyon bo‘ladi.

Guruh ichidagi ziddiyatlar. Bu jamoa a‘zolarining manfaat va qiziqishlarining mos kelmasligi, vazifalarning teng taqsimlanmaganligi va o‘zaro bir-birlariga hurmatning yo‘qolishi oqibatida namoyon bo‘ladi.

Oqibatda jamoaning har bir a‘zosi boshqalari bilan chiqisha olmasligi, manfaatlar o‘rtasida to‘siqlar qo‘yishida yuz beradi. Shaxslararo ziddiyatlar. Ichki ishlar jamoalarida rahbar bilan xodimlar, xodim bilan xodim o‘rtasidagi ziddiyatli vaziyatlarning vujudga kelishi oqibatida nizoning paydo bo‘lishi ko‘zga tashlanadi. Shaxslararo ziddiyatlar ishchi muhitning yaxshi emasligi, boshliqning xodimlar bilan insoniy nuqtai nazaridan munosabat o‘rnatmasligi, xodimlarning individual qobiliyati va fazilatlarini inobatga olmasligi sababli ham yuz berishi kuzatiladi.

Agar ichki ishlar idoralari jamoalaridagi ziddiyatli holatlarni bir tizimga soladigan bo‘lsak, quyidagi ko‘rinishni oladi:

Ziddiyat turlari

Ziddiyatning sabablari

Ziddiyat ishtirokchilari

Ziddiyatning oqibatlari

Shaxsning ichki ziddiyatlari

Topshiriqlarning ko‘payib ketishi, ortiqcha ruhiy charchoq, taqdirlash va jazolash o‘rtasida muvozanatning ta‘minlanmaganligi

Xodimning o‘zi

Ruhiy zo‘riqish, faollikning susayishi, jazavaga tushish, tajovuzkorlikning ortishi, muomala me‘yorlarning buzilishi

Guruh ichdagi va shaxslararo ziddiyatlar

Jamoadagi xodimlarning qiziqish va manfaatlari o‘rtasidagi ziddiyatlar, qobiliyat va mehnatning faoliyat natijasiga ko‘ra baholanmasligi, rag‘batlantirishning yetarlicha emasligi, xodimlarning shaxsiy fazilatlarini mos kelmasligi va boshqalar

Jamoadagi boshliq bilan xodimlar, xodim-xodim, boshliq-boshliq.

Jamoadagi jipslik, hamkorlikning, mas’uliyatning yo‘qolishi, shaxsiy adovatning o‘sishi va boshqalar

Guruhlararo ziddiyat

Jamoadagi guruhlarning paydo bo'lishi, tarfkdashlik, mahalliychilik, etnik jihatdan tafovutlanishning ortishi

Jamoa ichidagi guruhlar

Keskin va siyosiy tus olishi, jamoaning bo'linib ketishi va xodimlar o'rtasida jamoaviy adovatni keltirib chiqarishi.

Ichki ishlar idoralari jamoalaridagi ziddiyatlarni bartaraf etishda psixologik bilimlarning o'rnini beqiyosdir. Bu xususda keyingi paragrafda batafsil to'xtalsak-da, ammo shu o'rinda ayrim tavsiyalarni ham keltirib o'tamiz. Guruh ichidagi va guruhlararo munosabatlarda ziddiyatlarni bartaraf etish, barqaror muhitni yaratish nizolarning oldini olishga olib keladi.

Buning uchun jamoa boshliqlari quyidagi holatlarni inobatga olishlari maqsadga muvofiq:

- xodimlarni to'g'ri tanlash va joy-joyiga qo'yish;
- mehnatni to'g'ri tashkil etish;
- boshliq bilan xodim o'rtasidagi munosabat xususiyatlarini farqlay olish;
- jamoaning har bir a'zosining burch va majburiyatlarini yaxshi bilishi;
- ishda qat'iy intizomni yaratish;
- har xil salbiy psixologik hodisalarning tarqalishiga yo'l qo'ymaslik (mish-mish, g'iybat, anonim holatlar).

Har qanday kasbiy faoliyat kundalik muomala jarayonidan iborat. Ichki ishlar idoralari xodimlari o'rtasidagi munosabatlar rasmiy-ma'muriy qurilganligi bois nizoli vaziyatlar uchun shart-sharoitning namoyon bo'lishi anchagina qulaydir. Berilgan buyruqni bajarish, boshliq bilan munosabatda nizoli holatlarning oldini olishga shay turish, jazolashning murakkab ko'rinish olishi xodimlarda ancha qiyinchiliklar tug'diradi.

Agar ichki ishlar idoralarida faoliyat ko'rsatuvchi xodimlar o'rtasidagi munosabat ma'muriy ko'rinish bilan hamkorlikda ishlash ko'rinishini olgan sharoitlarda rahbar bilan xodim o'rtasidagi munosabatlarda subordinatsiya saqlangan taqdirda ham o'zaro hurmat tamoyiliga asoslansa maqsadga muvofiq bo'ladi.

Boshliq-xodim, xodim-boshliq, xodim-xodim munosabatlarini to'g'ri yo'lga qo'yish nizoli holatlarning oldini olish va bartaraf etishning asosiy shartlaridan biri sanaladi. Bu esa munosabat ishtirokchilaridan odamlar bilan muomalaga kirishish malakasini talab etadi. Psixologiyada shaxslararo munosabat o'rnatish texnologiyasi yetarlicha ishlangan bo'lib, bu borada xodimlar ma'lumotga ega bo'lishlari kerak, Xorijiy psixologik tajribalar nizoli vaziyatlarni hal etishda emotsional ko'rinishdagi shart-

sharoitlarni yaratish kerakligini uqtiradi. Ichki ishlar idoralari jamoasida boshliqdan shaxsning individual xususiyatlarini farqlay olishi, ularning kechinmalari va qobiliyatlarini sezish layoqatiga ega bo'lishi talab etiladi.

Ko'pchilik ziddiyatlar boshliqning jamoa a'zolari bilan nizolashishiga sabab bo'lib qolmoqda. Muomalaga kirishimlilikni ta'minlashda, aloqa o'rnatishda quyidagi prinsiplarni bosqichma-bosqich amalga oshirish lozim.

- 1-bosqich – psixologik to'siqlarni bartaraf etish;
- 2-bosqich – mos keluvchi qiziqish va manfaatlarni topish;
- 3-bosqich – muomala prinsiplarini aniqlash;
- 4-bosqich – muomala uchun xavfli sifatlarni ajrata olish;
- 5-bosqich – muomalada sherigiga moslashish va psixologik aloqa o'rnatish.

Prinsiplardan foydalanish bosqichlariga amal qilish hamsuhbatga ta'sir ko'rsatishning va nizolarga shart-sharoit tug'dirmaslikning eng yaxshi vositasiga aylanadi.

Ziddiyatning nafaqat nazariy tomonlarini, shuningdek, uning amaliy tomonlarini ham, yechimini ham bilish kerak. Bu huquqni muhofaza qilish idoralari xodimlari faoliyatidagi juda ham zarur va dolzarb muammomdir, bu dolzarblik uni o'rganishimizga sabab bo'ladi.

Ziddiyatni yechish metodikasi amaliyotga hech qanday ta'sir qilmasligi kerak. Umuman, jamoada ziddiyat chiqmasligida rahbarning o'рни beqiyosdir, rahbar asabiylashmasligi, boshqacha qilib aytganda, ziddiyatni yechishda bardoshli bo'lishi kerak.

Ziddiyatni yechishning ijobiy (pedagogik) va ma'muriy (salbiy) yo'llari mavjud. Birinchisida kishilarning yaxshi ishlashlari uchun sharoit yaratilsa, ikkinchisida ziddiyatni yuzaga keltirgan shaxslar jazolanadi. Pedagogik-psixologik ta'sir etishning asosiy usullaridan biri ishontirish usulidir. Bu usul jamoa murojaat qilganida qo'llaniladi.

Ziddiyatning barcha turlari jamoa faoliyatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi, chunki uning sabablarini aniqlash, uni yechish yo'llarini izlash, aybdorlarni jazolash hamma-hammasi vaqt talab qiladi. Umuman olganda, ma'muriy jazolash hech iloji bo'lmagan hollarda qo'llanishi kerak. Ziddiyatni yechishning asosiy usullaridan tashqari, quyidagi qo'shimcha yo'llari ham mavjud:

- 1) ziddiyatni umuman yo'q qilish (bo'shatish, bir ishdan ikkinchi ishga olib qo'yish);
- 2) ziddiyatlashgan tomonlardan biri yutadi, ikkinchisi yutqazadi, yutqazgan uni tan olishi;
- 3) ziddiyatda ikki tomondan biri ikkinchisiga yo'l berishi;
- 4) ziddiyatning asta-sekinlik bilan o'z-o'zidan yo'qolishi;
- 5) ziddiyatlashgan kishilardan biri ikkinchisining talabini qondirish;
- 6) ziddiyatni keltirib chiqaruvchi sabab va sharoitlarning oldini olish;

7) tomonlarni ishontirish (bir-birga) yo‘li bilan yarashtirib qo‘yish.

Ziddiyatni yechish qiyin ijtimoiy psixologik muammo bo‘lib, u keltirib chiqargan tomonlarning ikkalasi ham o‘zlaricha ruhiy tomondan haqdirlar. Ziddiyatning oldini olish va yechishda quyidagilarni tavsiya qilish mumkin:

- ❖ ziddiyatni bartaraf etishda avval ziddiyatlarning kelib chiqish sharoitlarini to‘g‘ri baholash;
- ❖ ziddiyatning kelib chiqishga shart-sharoit yaratib bermaslik;
- ❖ ziddiyatning o‘zagini aniqlash, ziddiyatning eng yuqori nuqtasida shaxsiy o‘zaro kelishishlarni topish;
- ❖ ziddiyatning subyektiv sabablarini aniqlash;
- ❖ subyektlar tomonidan ziddiyatning yo‘nalishini aniqlash.
- ❖ ziddiyat qatnashchilarining hamma fikrlarini eshitish, shoshma-shosharlik bilan xulosa chiqarib qo‘ymaslik, asosiy diqqatni ziddiyat predmetiga qaratish;
- ❖ ziddiyatni yechishda eng maqbul yo‘l izlash.

Yuqorida qayd etilgan fikrlardan kelib chiqib, ziddiyat borasida quyidagi xulosalarga kelish mumkin:

- 1) ziddiyat psixologik nuqtai nazardan olib qaraganda o‘ta murakkab nazariy va amaliy muammodir;
- 2) ziddiyatni ijtimoiy-psixologik nuqtai nazardan ikkiga bo‘lamiz: qarama-qarshilik va qarama-qarshi kurashlar;
- 3) ziddiyat o‘zining tuzilishi va dinamikasiga ega;
- 4) ziddiyatni keltirib chiqaruvchi obyektiv va subyektiv sabablar mavjud;
- 5) ziddiyatni yechishda asosan pedagogik va ma‘muriy usullar qo‘llaniladi.

III-BOB .ICHKI ISHLAR IDORALARI XODIMLARINI YURIDIK PSIXOLOGIYA TIZIMIDA TUTGAN O‘RNI

Yuridik psixologiya ko‘pgina sohalarni o‘z ichiga qamrab oluvchi amaliy fan hisoblanib, bir tomondan psixologiya, ikkinchi tomondan umumiy huquqshunoslik fanlari doirasiga kiradi. Bu fan ijtimoiygumanitar fanlarning integrallashuvi jarayonlarining mahsuli sifatida XVIII asrdan boshlab paydo bo‘la boshlagan.

Yuridik psixologiya o‘z ichiga sud, kriminal va huquq psixologiyasi yo‘nalishlarini qamrab oladi. Gumanistik nuqtai nazardan sud psixologiyasi muammolarini M. M. Sherbatov (1733–1790) o‘rgana boshlagan.

XIX asr oxiri va XX asr boshlarida I. M. Sechenov, S. M. Bextarov, A. F. Koni faoliyat yuritgan davr yuridik psixologiyaning o‘rish davri hisoblanadi. Jinoyatchi shaxs psixologiyasi ustidagi izlanishlar natija bera boshlaydi va ayni shu davrda yuridik psixologiyani mustaqil fan sifatida qabul qilish zarurati tug‘iladi.

Gans Grosning 1898-yilda chop etilgan «Kriminal psixologiya»si ko‘plab psixolog olimlarning mashaqqatli mehnatlarini o‘zida aks ettirgan birinchi ilmiy adabiyot sanaladi.

Alfred Bine 1900-yilda nashr ettirgan «Ta’sir etish» asarida yosh bolalarning guvohlik berishida ta’sir ko‘rsatishning muhimligi muammosini o‘rgangan.

1925-yilda birinchi bo‘lib Rossiya davlatida Jinoyat va jinoyatchilikni o‘rganish instituti tashkil etiladi. 1964-yilda «Yuridik psixologiya» fani huquqshunoslik yo‘nalishidagi barcha institutlarning o‘quv dasturlariga kiritiladi.

1970-yilda Amerika milliy ruhiy sog‘lomlashtirish markazida o‘tkazilgan 45 ta izlanish natijalari asosida «Jinoiy xromosoma anomaliyasi» mavjudligi haqida ma’ruza qilinadi. Kriminal psixologiya nazariyasiga ko‘ra, Klaynfelter gipotezasi tahlil qilinadi va 5242 nafar jinoyatchi (aynan bo‘yi balandlari) tajribadan o‘tkaziladi. Olingan natijalarga ko‘ra, baland bo‘yli erkak jinsiga mansub shaxslarning 2 %da, o‘rta bo‘yli shaxslarning 0,7 %da, qonunga itoatkor deb topilgan shaxslarning 1,0 %da tajovuzkor xulqning shakllanishiga bog‘liq xromosomalar aniqlangan.

Yuridik psixologiya fanining rivojlanishiga S. S. Romanov, M. I. Yenikeev, V. L. Vasilyevlar katta hissa qo‘shganlar. Shu ma’noda yuridik psixologiya psixik qonuniyatlarning huquqiy faoliyat va huquqiy tartibga solish jarayonlarida paydo bo‘lishi hamda amalda qo‘llanishini o‘rganuvchi fandir1.

Yuridik psixologiya ilmiy-amaliy fan sifatida birinchidan, qonunga itoatgo‘ylik xulqi (huquqiy ong, axloq, ijtimoiy fikr, ijtimoiy stereotiplar); ikkinchidan, jinoiy xulq (jinoyatchi shaxsining xulq-atvoridagi og‘ishishlar, jinoiy stereotip, jinoiy guruh tartibi, tuzilishi

kriminogen vaziyat, jabrlanuvchining shaxsi, xulq-atvori va jinoiy xulqining genezisidagi roli); uchinchi, huquqni muhofaza qilish faoliyati (profilaktik faoliyat psixologiyasi, tergov faoliyati psixologiyasi, sud-psixologik ekspertiza); to'rtinchi, huquqbuzarlarni resotsiolizatsiya qilish (jinoiy jazoni ijro etuvchilar psixologiyasi, ozodlikka chiqqanlar psixologiyasi); beshinchi, voyaga etmaganlar kabilarning psixologik asoslarini ishlab chiqadi.

Yuridik psixologiya bir qator vazifalarni, jumladan, huquq va huquqni muhofaza qishi faoliyatida alohida shaxs, guruh va jamoalarga ta'sir qilishning psixologik qonuniyatlarini o'rganish; ikkinchi, qonunchilikni mustahkamlash, huquqni muhofaza qilish ishlarining samaradorligini oshirish, jinoyatga yarasha jazo tayinlash, jinoiy yo'lga kirganlarni qayta tarbiyalash bo'yicha ilmiy tavsiyalarni ishlab chiqish kabi vazifalarni hal qiladi.

Yuridik psixologiya fanining tarkibiy qismlariga quyidagilar kiradi.

- 1) kriminal psixologiya;
- 2) sud psixologiyasi;
- 3) jinoiy jazoni ijro etish psixologiyasi;
- 4) fuqarolik huquqlarini tartibga solish psixologiyasi;
- 5) sud-psixologik ekspertiza;
- 6) advokatlik ishlari psixologiyasi;
- 7) notarial ishlar psixologiyasi;
- 8) ichki ishlar idoralari faoliyati psixologiyasi.

Yuridik psixologiyaning tarkibiy qismlarini tizimlashtiradigan bo'lsak, u quyidagi ko'rinishda bo'ladi.

Huquqiy psixologiya: muhim hodisalarning huquqiy jihatdan individ va jamiyat oldidagi in'ikosi bo'lmish huquqiy psixologiya; shaxsning huquqiy ijtimoiylashuvi, huquqiy ijod va huquqqa munosabat psixologiyasi; huquqni tushunish va huquqiy ong psixologiyasi; huquqni ijro etish xatti-harakati psixologiyasi.

Kriminal psixologiya: jinoiy xatti-harakatning sotsiogenetik determinantlari.

Shaxs jinoiylashuvining biologik va ijtimoiy omillari;

«jinoyatchi shaxs» tushunchasi;

ayrim toifadagi jinoyatchilarning tipologik tavsifi. Jinoiy qilmish psixologiyasi, viktim xulq, guruh va uyushgan jinoyatchilar psixologiyasi. Ayb va javobgarlik psixologiyasi.

Sud psixologiyasi ikki qismdan iborat.

1. Dastlabki tergov psixologiyasi: jinoyat protsessi ishtirokchilarining psixologiyasi; -surushtiruv-tergov faoliyati va ayrim tergov harakatlarining psixologik asoslari;

-nizoli vaziyatlarda jinoyat protsessi ishtirokchilarining o‘zaro munosabatlari psixologiyasi; sud-psixologik ekspertiza.

2. Sud muhokamasi psixologiyasi: sud protsessi ishtirokchilarining psixologik tavsifi;

-sud tergov va sud muzokaralari psixologiyasi;

-prokuror va himoyachining faoliyati, sud qarorlarini qabul qilish psixologiyasi.

3. Axloq tuzatish psixologiyasi: jazo va pushaymonlik psixologiyasi;

-qayta ijtimoiylashuvning psixologik muammolari;

-axloq tuzatish muammolari psixologiyasi; mahkumlar hayoti va faoliyati psixologiyasi.

Qamoqdan ozod etilgan shaxslarning qayta ijtimoiy moslashuvi hamda jinoiy retsidentlarning oldini olish muammolari.

Penitensiar ekspertiza.

Fuqaroviy-huquqiy tartibga solish psixologiyasi:

-fuqaroviy sudlovning psixologik jihatlari;

-fuqaroviy sudlovda sud psixologik ekspertiza;

-sud qarorlarini qabul qilish psixologiyasi;

-fuqarolik sudining kognitiv (bilish) va ishonch hosil qilish faoliyati;

-hakamlik sudi faoliyati psixologiyasi.

Yuridik psixologiya fani ichki ishlar idoralari xodimlari faoliyatidagi kasbiy psixologiya fani uchun metodologik asos vazifasini o‘taydi.

Yuridik va kasbiy psixologiya fanlari o‘rtasidagi umumiy tomonlar quyidagilardan iborat:

1) yuridik psixologiya ham, kasbiy psixologiya ham psixologiya va yuridik fanlar integratsiyalashuvi jarayonida paydo bo‘lgan bo‘lib, ijtimoiy-gumanitar fanlar tizimiga kiradi;

2) yuridik psixologiya va kasbiy psixologiyaning umumiy o‘rganish obyekti va predmeti bir xil, ya’ni xodim shaxsining psixik holati, ularning rivojlanish qonuniyatlari hisoblanadi;

3) yuridik psixologiya va kasbiy psixologiyani o‘qitishni amal qilish doirasiga ko‘ra davlat tomonidan belgilab qo‘yilgan normativ-huquqiy hujjatlar asosida ish ko‘radi;

4) yuridik psixologiyaning ham, kasbiy psixologiyaning ham bosh maqsadi fuqarolarning haq-huquqlarini ta’minlashda qonuniylikning samaradorligini oshirish hisoblanadi.

Yuridik psixologiya va kasbiy psixologiya o‘rtasida farq qiluvchi tomonlar ham mavjud bo‘lib, ular quyidagilardan iborat:

1) kasbiy psixologiya fanining ko‘lami yuridik psixologiyaga qaraganda torroq, chunki u sud jarayoni, advokatlik, notarial holatlar psixologiyasi bilan shug‘ullanmaydi;

2) kasbiy psixologiya fanida nazariyaga qaraganda amaliy holatlar ko‘proq, bu bevosita jinoyatchini qo‘lga olish bilan bog‘liq psixik jarayonlarning o‘ziga xosligi bilan ifodalanadi;

3) kasbiy psixologiya fanining ishlash metodlari aksariyat hollarda «maxfiylik» xarakteriga ega;

4) kasbiy psixologiyaning ish uslubi tezkorlik xususiyatiga ega;

5) kasbiy psixologiya katta psixologik stress holatlarini ham o‘z ichiga oladi;

6) kasbiy psixologiya ichki ishlar idoralari xodimlarining psixologiyasini shakllantirish va rivojlantirish bilan ajralib turadi.

Kasbiy psixologiya fani yuridik psixologiya kabi bir necha tarmoqlarga bo‘linadi. Bular:

1) profilaktika faoliyati psixologiyasi;

2) dastlabki tergov faoliyati psixologiyasi;

3) tezkor-qidiruv faoliyati psixologiyasi;

4) ekspert-kriminalist faoliyat psixologiyasi.

Profilaktika faoliyati psixologiyasi. Ushbu faoliyat psixologiyasining predmeti huquqbuzarliklarning oldini olish jarayonida turli toifadagi fuqarolar bilan psixologik muloqot o‘rnatish va huquqiy normalar orqali ta’sir etish usullarini o‘rganishdan iborat bo‘lib, maqsadi huquqbuzarliklarning oldini olish va jamoat tartibini saqlashda tinglovchilarda psixologik bilimlardan foydalana olish ko‘nikma va malakalarini shakllantirishdan iborat.

Uning asosiy vazifasi ichki ishlar idoralari faoliyatida psixoprofilaktik ishlarning o‘ziga xos psixologik xususiyatlari haqidagi tasavvurlarni shakllantirish hamda profilaktika xizmati xodimlarining kasbiy sifatleri va mahoratlarini shakllantirishning psixologik shart-sharoitlari bilan tanishtirish hisoblanadi.

Dastlabki tergov faoliyati psixologiyasi jinoyatlarni tergov qilish jarayonida ishtirokchilarning o‘ziga xos psixologik jihatlarini o‘rganadi.

Jinoyatlarni tergov qilish jarayonida zarur psixologik bilimlardan foydalana olish ko‘nikma va malakalarini shakllantiradi. Tergov faoliyatining psixologik tuzilishi haqidagi tasavvurlarni hamda tergov jarayonida psixologik bilimlardan foydalana olish malakalarini rivojlantiradi, fuqarolar bilan aloqa o‘rnata olish qobiliyatini takomillashtiradi.

Tezkor-qidiruv faoliyati psixologiyasi tezkor vaziyatlarda xodimlarning turli toifadagi shaxslar bilan aloqa o‘rnatishi va kerakli ma’lumotlar olishining psixologik jihatlarini

o'rganadi. Turli toifadagi shaxslar bilan aloqa o'rnatish va kerakli ma'lumotlarni olishda psixologik bilimlardan foydalana olish ko'nikmalarini, psixologik aloqa va kerakli ma'lumotlar olishning psixologik asoslari haqidagi tasavvurlarni shakllantiradi.

Ekspert kriminalistik faoliyati psixologiyasining ham maqsad va vazifalari har xil turdagi jinoyatlarni kriminalistik ekspertizadan o'tkazishda ekspert kriminalistik faoliyatning psixologik tuzilishini, ekspertiza o'tkazishda psixologik bilimlardan foydalana olish ko'nikma va malakalarini, shuningdek sud psixologik ekspertizalarning mohiyati va ularning psixologik asoslari borasidagi tasavvurlarni hamda ekspert-kriminalistlarning shaxsiy-kasbiy sifatlarini o'stirish va kasbiy mahoratlarini takomillashtirishdan iborat.

Shunday qilib, yuridik psixologiya kasbiy psixologiya uchun metodologik tayanch bo'lsa, kasbiy psixologiya yuridik psixologiya uchun amaliy asos bo'lib xizmat qiladi. Kasbiy psixologiya va yuridik psixologiya bir-biridan ajralmaydigan, bir-birini to'ldirib boradigan fanlar hisoblanadi.

3.1.KASBIY PSIXOLOGIYANING QONUNIYATLARI, METODLARI VA PRINSIPLARI HAQIDA TUSHUNCHA

Kasbiy psixologiya fani ham ma'lum bir psixologik qonuniyatlarni o'rganadi va ularni amalda qo'llash bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqadi.

Psixologik qonuniyat u yoki bu ruhiy hodisani keltirib chiqaruvchi va rivojlantiruvchi sabab bilan natijaning ichki bog'liqligidan iboratdir. Bunday psixologik qonuniyatlardan biri ma'lum sharoitda u yoki bu ruhiy hodisaning takror namoyon bo'lishidir. Psixologik qonuniyatlarni bilish –muayyan psixik hodisani tushunish, oldindan ko'ra olish va ularni qayta tiklash imkonini beradi. Shuningdek, ichki ishlar idoralari xodimlariga fuqarolarning ruhiy faoliyatlari umumiy xususiyatlarini chamalab ko'rishga, fikr yuritish va xulq-atvorlarini belgilashga, ayniqsa, jinoyatchi shaxsining qilmishlarini ochish ishlarini tashkil qilishda xatoga yo'l qo'ymasliklarida yordam beradi.

Har bir xodim shaxsning individual xususiyatlarini, sof tasodifiy holatlarni keltirib chiqaradigan boshqa narsalarni hamisha o'rganib borishi va hisobga olishi shart. Psixologik qonuniyatlar umumiy va juz'iy bo'lishi mumkin. Umumiy qonuniyatlar hamma shaxslarga yoki ko'pchilikka aloqador bo'lishi mumkin. Masalan, hamma shaxslarda sezgilarning intensivligi (tez, jadal) qo'zg'atuvchining kuchiga nisbatan (o'rtacha kuchiga nisbatan) logarifma mutanosibligida o'sib boradi.

Juz'iy qonuniyatlar ba'zi yoshdagi kasb egalari va ba'zi toifadagi shaxslarga xos qonuniyatlardir. Masalan, o'smirlarda abstrakt fikrlashning tezlik bilan rivojlanishi hamma shaxslarga emas, faqat o'smirlarga xos bo'lgan juz'iy qonuniyatdir. Psixologik qonuniyatlarni jiddiy o'ylab tashkil qilingan hamda rejali ravishda olib boriladigan tekshirishlar orqali aniqlash mumkin. Qanchalik murakkab bo'lishidan qat'i nazar, ko'pgina psixologik tekshirishlar mutaxassis uchun tushunarlidir va ularni muvaffaqiyatli ravishda amalga oshirish mumkin.

Psixologik qonuniyatlar jarayonini ba'zi asosiy bosqichlarga ham bo'lish mumkin.

1. Masalaning qo'yilishi. Har qanday ilmiy-tekshirish ishlari kabi, psixologiyada olib boriladigan ilmiy tekshirish ishlari ham nazariy va amaliy ahamiyatga ega bo'lgan masalani aniqlashdan, shuningdek, bu masala fanda qanchalik o'rganilganligini bilish uchun mazkur mavzuga oid adabiyotlarni o'rganishdan boshlanadi.

2. Tekshirish metodikasini tanlash. Psixologik kuzatishlar turli metodlar (bu metodlar haqida quyida batafsil fikr yuritiladi) bilan olib boriladi. Ishning muvaffaqiyatli chiqishi ko'p jihatdan metodni tanlashga bog'liq bo'ladi.

3. Aniq ma'lumotlarni to'plash. Ma'lumotlar, I. P. Pavlov ta'biri bilan aytganda, olim uchun go'yo havodek zarur narsadir. To'plangan ma'lumotlar o'rganilayotgan muammoga mos kelishi zarur. Ilmiy ma'lumotlarga bo'lgan asosiy talab – ularning to'liq va izchil bo'lishidir.

To'plangan ma'lumotlar o'rganilayotgan masalani har jihatdan tavsiflab berishi kerak.

4. Aniq ma'lumotlarni ishlash. To'plangan ma'lumotlarni matematik va mantiqiy jihatdan ishlab chiqish umumiylikni, tipiklikni topish va ularni tasodifiy materiallardan ajratish imkonini beradi. Bunda to'plangan materiallarning o'rtacha miqdori (arifmetik, kvadrat va h.k.), foizi va boshqalar aniqlanadi, songa oid ma'lumotlar jadvallarga joylashtiriladi, grafik, diagramma ko'rinishlarida aks ettiriladi. Murakkab mutanosiblikdagi ma'lumotlarni aniqlashda esa variatsion statistika metodlari qo'llanadi.

5. Qonuniyatning ifodalanishi. Bu tekshirishning eng qiyin va mas'uliyatli bosqichi hisoblanadi. Chunki bu bosqichda ma'lumotlarning mohiyatini chuqur tushunish, ularning o'zaro bog'liqlikni hisobga olish kerak bo'ladi, binobarin, bitta ma'lumotdan turlicha xulosa chiqarish mumkin. Ko'pincha chiqarilgan xulosalar taxminiy xususiyatga ega bo'lib, keyingi tekshirishlar, aniqlashlar uchun asos bo'ladi.

1. Qonuniyatni amalda qo'llash. Aniqlangan qonuniyat ma'lum bir amaliyot sohasida, masalan, tergov jarayonida gumon qilinuvchini so'roq qilish psixologiyasini o'rganishdan to'plangan tajriba keyingi tergov jarayoni uchun kerak bo'ladi. Ko'pgina xodimlar amaliy faoliyatlarida hamisha shaxsiy hamda boshqalarning tajribalarini umumlashtiradilar.

Lekin, shunday bo'lsa ham, har holda bunday umumlashtirishlar ilmiy jihatdan yetarli asoslangan bo'lmaydi, boshqacha qilib aytganda muhim aniqlik va teranlik bilan ajralib turmaydi.

Kasbiy psixologiya fani o'rganishi kerak bo'lgan qonuniyatlarni quyidagi uch guruhga ajratish mumkin:

1) ichki ishlar idoralari xodimlarining shaxsi va ish faoliyati bilan bevosita bog'liq bo'lgan psixik qonuniyatlar;

2) jinoyatchi shaxsining psixikasini o'rganishga qaratilgan psixologik qonuniyatlar;

3) ichki ishlar idoralariga har xil sabablar bilan murojaat qiladigan fuqarolarning psixologiyasini o'rganishga qaratilgan psixologik qonuniyatlar. Hozirgi kunda o'zbek psixolog olimlari ushbu muammolar ustida ilmiy izlanishlar olib bormoqdalar.

Kasbiy psixologiyaning o'ziga xos prinsiplari mavjud. Har qanday usulda o'tkaziladigan psixologik tekshirishlar qator prinsiplarga rioya qilishni talab etadi. Masalan: subyektiv (psixologik) asosga nisbatan obyektiv (moddiy) asosning birlamchiligi,

psixikaning taraqqiyotida faoliyatning yetakchilik roli, psixik hodisalarning o'ziga xos bog'liqligi prinsipi, psixologik faoliyatni o'rganishda obyektivlik prinsipi, nazariya bilan amaliyotning bog'liqligi prinsipi.

Subyektiv asosga nisbatan obyektiv asosning birlamchiligi prinsipi psixika moddiy bo'lmasa ham moddiylikdan ayri holda yashay olmasligidan kelib chiqadi. Shaxsni o'rganishda biz psixik faoliyatning ko'plab tashqi ko'rinishlariga duch kelamiz. Ulardan asosiylari:

- og'zaki va yozma nutq. Psixolog uchun shaxsning o'zi (shaxsiy hisobot ma'lumotlari) haqidagi mulohazalari g'oyat muhim hisoblanadi.

Nutq orqali shaxslarning fikrlari, hissiyotlari, qarashlari, intilishlari, bilimi va boshqalar haqida xulosaga kelish mumkin;

- shaxs faoliyatining mahsuli. Shaxslar psixikasi haqida ularning o'z qo'llari bilan yasagan buyumlar, asbob-uskunalar, turli yasamalar, rasmlar va boshqalar aniqroq ma'lumot beradi;

- psixik faoliyatning tashqi ko'rinish va tanada namoyon bo'lishi. Bu ko'z qarashining ma'nodorligi, yuz mimikasi, imo-ishora, nafas olish va qon aylanishining o'zgarishi, miya elektr faolligining o'zgarishi va hokazo. Shuni ham ta'kidlab o'tish zarurki, bunday holatda faqat psixikaning tashqi namoyon bo'lishigina emas, balki psixikaning o'zi tashqi namoyon bo'lishiga qarab ham o'zgaradi. Agar tergovchi yoki aybdor masalan, so'z yozishda xatoga yo'l qo'ydi. Ushbu faktni aniqlash (bir harf o'rniga boshqa harf yozilgan)dan avval xatoning sabablarini bilish lozim.

Psixikani tashqi namoyon bo'lish shakli orqali o'rganish vositali bilish deyiladi. Psixologiya fani tarixida uzoq yillarga qadar psixikani o'rganishning asosiy metodi sifatida o'z-o'zini kuzatish (introspeksiya) metodidan foydalanib kelingan. Biz o'z ichki dunyomizni bevosita his qilamiz. Psixologiya uchun o'z-o'zini kuzatish metodi o'ta qulay tuyuladi.

Lekin masalaga bunday qarash xatodir, chunki o'z-o'zini kuzatish ko'pincha umumiydan oddiy yoki tasodifiyni farqlash imkonini bermaydi, psixik faoliyat jarayonini noto'g'ri ko'rsatadi.

Psixika taraqqiyotida faoliyatning yetakchi o'rin tutishi prinsipi inson psixikasining mehnatda yuzaga kelishi va faoliyatda tarkib topishidan kelib chiqadi. Shunga ko'ra, psixikani kishining amaliy faoliyatidan ayri holda o'rganish mumkin emas.

Psixik hodisalarning o'zaro bog'liqlik prinsipi bizning ichki dunyomiz yagona, bir butun ekanligidan, ma'lum shart-sharoitlarda shakllangan, muayyan shaxslarga xos miyaning mahsuli ekanligidan kelib chiqadi. Shu jihatdan shaxslarning ayrim tomonlarini, uning psixikasini o'rganishning o'zi asosiy maqsad bo'lib qolmasligi kerak. Har bir tekshirishda

biror psixik hodisaning boshqa psixik hodisalar bilan uzviy aloqasini va ta'sirini hisobga olish lozim bo'ladi.

Psixik faoliyatni o'rganishda obyektivlik prinsipi boshqa tekshiruvchilar qatori psixologdan ham hodisaning aniq tafsilotlarini o'rganishni, real holatni ifodalamaydigan shoshilinch umumlashtirish va xulosalarga yo'l qo'ymaslikni talab qiladi.

Nazariya bilan amaliyotning bog'liqligi prinsipi nazariya amaliyot uchun asos ekanligini, u o'z qobig'iga o'ralib olmasdan amaliyot uchun yangi-yangi yo'nalishlar ko'rsatishni anglatadi.

Kasbiy psixologiya fanining bu prinsiplari birgalikda qo'llaniladi va ular har bir aniq psixologik metodning asosini tashkil qiladi.

Kasbiy psixologiya fanining o'ziga xos ilmiy o'rganish metodlari mavjud. Psixologiya fanini ilmiy o'rganish metodlari («metod» grekcha so'z bo'lib, «biror narsaga borish yo'li» degan ma'noni anglatadi) psixik jarayonlar, holatlar va individual xususiyatlar to'g'risidagi bilimlarni egallashda qo'llaniladigan nazariy tadqiqotlar hamda amaliy harakat qilish usullari va ularning yig'indisidir.

Kasbiy psixologiya yurisprudensiya va psixologiya sohasining obyektiv qonuniyatlarini o'rganishda uning metodlaridan keng foydalanadi. Ushbu metodlar o'zining maqsadi va yo'nalishiga qarab tasniflanadi. Tadqiqot maqsadiga ko'ra sud psixologiyasi metodi ko'yidagi uch guruhga bo'linadi.

2. Ilmiy tadqiqot metodi. Ushbu metod yordamida shaxslarning huquq normalariga nisbatan munosabatining psixik qonuniyatlari o'rganiladi, shuningdek, jinoyatchilikning oldini olish va unga qarshi kurashish faoliyati bilan shug'ullanuvchi amaliyot xodimlari uchun ilmiy jihatdan asoslangan tavsiyalar ishlab chiqiladi.

Shaxsga psixologik ta'sir etish metodi. Bu metod jinoyatchilikka qarshi kurash olib borishda rahbar xodimlar tomonidan qo'llanilib, jinoyat-protsessual qonunchilik va etikaga rioya etilgan holda olib boriladi. Ushbu metodning asosiy maqsadi jinoiy faoliyatning oldini olish, jinoyatni ochish va uning sabablarini aniqlash; jinoyatchilarni qayta tarbiyalash, ularni kundalik ijtimoiy muhitda normal yashash sharoitlariga moslashtirishdan iborat. Bu metodlar, jinoyat-protsessual qonunlarda tartibga solinishidan tashqari, psixologiyaning ilmiy usullariga asoslangan bo'lib, kriminalistika, kriminologiya, axloq tuzatish va mehnat pedagogikasi hamda boshqa fanlar bilan chambarchas bog'liq.

3. Sud-psixologik ekspertiza metodi. Tergov yoki sud idoralarining qarori bo'yicha psixolog-ekspert tomonidan o'tkaziladigan sud-psixologik ekspertiza eng to'liq va xolisona tarzda o'tkaziladigan tadqiqotdir. Ushbu tadqiqotda qo'llaniladigan metodlar doirasi

ekspertiza o'tkazilishini tartibga soluvchi qonunchilik talablari bilan cheklangan. Sud-psixologik tadqiqotda qo'llaniladigan asosiy metodlar quyidagilardan iborat:

- ☐ jinoyat ishi materiallarini psixologik tahlil qilish metodi;
- ☐ anamnestik (biografik) metod;
- ☐ kuzatish va tabiiy eksperiment metodlari;
- ☐ shaxsning individual-psixologik xususiyatlarini o'rganishning instrumental (test, anketa va boshq.) metodlari.

Ushbu metodlarning qo'llanishi ekspertdan tergov muloqoti vaqtidagi ziddiyatli vaziyatlarda subyektning xatti-harakati, emotsional holatlari, tafakkuri va shu kabilarni qayd etishning zamonaviy yo'llarini bilishni, shuningdek, individual xatti-harakat fenomenologiyasini tahlil qilish ko'nikmalarini talab etadi.

Individual-psixologik xususiyatlarni o'rganishning instrumental metodlariga avvalo eksperiment metodining turli variantlari, shuningdek, har xil testlar o'tkazish, anketalar, so'rovnomalar kiradi. Ularning mazmuni psixodiagnostikaga oid asosiy qo'llanmalarda berilgan.

Metodlarning ushbu guruhi insonning ayrim ruhiy xususiyatlarining doimiyligi yoki o'zgaruvchanligi darajasi, tuzilishini aniqlash uchun nihoyatda katta ahamiyatga ega. Biroq, sud-psixologik ekspertiza yordamida olinadigan materiallarda ayrim xatolar ham bo'lishi muqarrar.

Ushbu xatolar inson shaxsini psixologik o'rganishning o'ziga xos «artefaktlari» hisoblanadi. U eksperiment tadqiqotining barcha bosqichlarida maxsus o'rganish va hisobga olishni talab qiladi.

Har bir muayyan ekspertizaning sifati ko'p jihatdan tadqiqot metodlarining to'g'ri tanlanishiga bog'liq. Ammo sud-psixologik eksperiment (SPE)da foydalaniladigan metodlarning hech biri ekspert oldida turgan savollarga bevosita javob topishga olib kelmaydi. Eksperimental, testga oid, anketalashtirish va boshqa metodlarni birgalikda qo'llash, olingan ma'lumotlarni o'zaro solishtirish ekspertiza predmetining har tomonlama tavsiflanishini ta'minlaydi. Shu munosabat bilan asossiz tanqidga uchramaslik uchun, psixolog-ekspertlar ushbu ekspertiza aktlarida nafaqat ularning diagnostik (tashxis qo'yish) imkoniyatlarini ko'rsatishlari, balki turli psixik (ruhiy) hodisalarning yaxlit manzarasini tiklashga imkon beruvchi tizimli tavsiflar sohasida ham nazariy va amaliy tayyorgarlikka ega bo'lishlari zarur.

Psixolog-ekspert ekspertiza tadqiqotida psixodiagnostikaning yetarlicha sinovdan o'tmagan metodlarini qo'llashga haqli emas. Ekspertiza predmetini o'rganish uchun qo'llanishi nihoyatda zarur bo'lgan ayrim holatlarda har bir yangi metod SPE

dalolatnomasida diagnostik imkoniyatlari va o'lovlarining ishonchliligiga oid ma'lumotlar ko'rsatilgan holda batafsil bayon etilishi lozim.

SPEni tashkil qilish va o'tkazishning metodologik prinsiplaridan biri psixologik jarayonlarni hamda ekspertizadan o'tkazilayotgan shaxsning jinoyat hodisasi yuz berishidan avvalgi, jinoyat paytidagi va bevosita undan keyingi holatini qayta tuzish (rekonstruksiya qilish), ushbu jarayonlarning psixologik xususiyatlari va dinamikasini (o'zgarish sur'atini) aniqlash prinsipidir.

Bir qator mualliflar jamiyatga qarshi harakat (ish)ning shakllanishida uch bosqichni ajratadilar:

- 1) g'ayriijtimoiy yo'nalishga (moyillikka) ega bo'lgan shaxsning shakllanishi;
- 2) subyektda g'ayriijtimoiy harakat sodir etish bo'yicha aniq qarorning shakllanishi;

3) ushbu qarorning amalga oshishi, jumladan nojo'ya harakatning sodir etilishi va zararli oqibatlarining kelib chiqishi. Psixolog-ekspert oldida har bir bosqichdagi psixologik determinantlar (omillar)ni ajratish vazifasi turadi. Birinchi bosqichda o'zini o'zi anglash, o'zini o'zi baholashning shakllanishi, haqiqiy hayotiy qadriyat va axloqiy-me'yoriy yo'naltirishlarning rivojlanish xususiyatlarini tahlil qilish zarur.

Ekspertizadan o'tkazilayotgan shaxsning individual-tipologik xususiyatlarini tahlil qilish ham muhim o'rin tutadi. Ikkinchi bosqichda ekspertizadan o'tkaziluvchining qaror qabul qilishining o'ziga xos tomonlari tadqiq etiladi. Qaror qabul qilish subyektning shaxsiy jihatlari, xatti-harakat motivlarining obyektiv tashqi vaziyat bilan o'zaro ta'sir jarayoni sifatida baholanadi.

G'ayriijtimoiy harakat sodir etish haqidagi qarorning shaxsiy sabablarga egaligi muammolari – psixikaning individual xossalari qanday rol o'ynashi, shuningdek, ular qaror qabul qilish jarayonini tartibga solish-solmasligiga oid masaladir. Agar birinchi bosqichda psixolog-ekspert shaxsning individual xususiyatlarini o'rgansa, ikkinchi bosqichda aniqlangan shaxsiy xususiyatlarni obyektiv tashqi vaziyat bilan solishtirishi zarur bo'ladi. Ushbu masalalarni hal qilish jarayonida shaxsning hayotdagi qiyinchilik tug'diruvchi holatlarga nisbatan munosabatini tadqiq etish talab etiladi.

Har bir shaxs qiyinchilikdan chiqishga imkon beruvchi yo'llarni individual hal qilishi bilan ajralib turadi va bu yo'llarni moslashish shakli sifatida baholash mumkin. Qandaydir to'siq va qarshi ta'sir natijasida motiv amalga oshmasa yoki amalga oshish jarayonida to'xtagan taqdirda yuzaga keladigan ong va faoliyatning tarqoqlik (dezorganizatsiya) holati «frustratsiya» deb ataladi. Insonning frustratsiya holatini oldindan bashorat qilish uchun uni ehtiyojlari, maqsadlari, harakatlari to'silgan vaziyatda kuzatish kerak. Frustratsiyaning reaksiyalari ikki asosiy yo'nalishga ega: impulsivlik yoki tolerantlik (barqarorlik). Psixolog-

ekspert ekspertizadan o'tkazilayotgan shaxsning frustratsiyaga nisbatan munosabatini eksperimental psixologik metod (Rozenzveyg testi), biografik metod va kuzatish metodi yordamida tahlil qiladi. G'ayriijtimoiy harakat (ish) shakllanishining uchinchi bosqichi, ya'ni uning amalga oshishi, jumladan nojo'ya harakatning sodir etilishi va zararli oqibatlarining kelib chiqishi hozirgi vaqtda yuridik fanda yetarlicha to'liq o'rganilgan. Biroq, SPEni o'tkazishda ekspert ekspertizadan o'tkazilayotgan shaxsning nojo'ya harakat (ish)ga munosabatini, qilmishni anglash darajasini, ruhiy stress darajasini, psixologik himoyalanishining namoyon bo'lishini inobatga olishi lozim.

Psixologik himoya – nizoning anglanishi bilan bog'liq xavotir hissini bartaraf etish yoki eng kam darajaga yetkazishga qaratilgan shaxsni barqarorlashtirishning maxsus izga tushirish tizimi. Psixologik himoyaning vazifasi ongni salbiy, shaxsni jarohatlovchi kechinmalardan «to'sish»dan iborat. Himoya mexanizmlari orasida voqelikni rad etish, orzu-xayollar, ratsionallashtirish (oqilonalashtirish), proyeksiya, siqib chiqarish va boshqalar ajralib turadi.

Simulyativ va dissimulyativ xatti-harakatda himoyaning murakkabroq shakllari kuzatiladi. Psixologik himoya mexanizmlari qadriyatlar tizimining anglanadigan va anglanmaydigan tarkibiy qismlarining qayta tashkil etilishi (reorganizatsiyasi), shuningdek, individual-psixologik va yosh xususiyatlariga ham bog'liq. Masalan, tekshirilgan jabrlanuvchi ayolda unga nisbatan ko'p bora sodir etilgan guruh bo'lib zo'rlash oqibatida ekstremal ta'sirlarga hissiy javob shakllari: o'y-xayolga botish, o'zi bilan o'zi bo'lib qolish, nizoni o'zgalarning yordamisiz mustaqil hal qilishni istash, vaziyatni yashirish kuzatilgan. Ekspertizadan o'tkazilayotgan shaxsning bunday xatti-harakatini omadsizlik hissini yengillashtirish, xavotir va ruhiy jarohatlarni bartaraf etish maqsadida stress vaziyatlarga nisbatan himoyalanish majmui sifatida baholash mumkin.

Jabrlanuvchi ayolning muhim himoya mexanizmi bo'lib, bir tomondan, boshidan kechirgan voqeani ratsionallashtirish (oqilona deb tushunish), ya'ni o'zini oqlash maqsadida harakati oqilona, shu bois jamiyat tomonidan maqullanadigan ekanligini isbotlashga urinish xizmat qildi.

Boshqa tomondan, ekspertizadan o'tkaziluvchi ayolning muhim himoya mexanizmini hissiy ajralish, ya'ni o'z-o'zi bilan bo'lib qolish va yetkazilgan ozordan himoyalanishda passivlik tashkil etdi.

Shunday qilib, psixolog-ekspert oldida turgan vazifalarning keng qamrovligi va xilma-xilligini inobatga olgan holda, ekspertizadan o'tkaziluvchining shaxsini bir marta tekshirish emas, balki uning rivojlanish jarayonini o'rganish, turli sharoitlarda o'zini namoyon etishini tahlil qilish zarur. Hech bir psixologik metod shaxs haqida mutlaqo to'g'ri ma'lumot olinishini

kafolatlamaydi. Shaxsni samarali psixologik tadqiq etishning muhim tomoni – standart va nostandart tadqiqotlar ma'lumotlarini, eksperimental va noeksperimental metodlarni qo'shish hisoblanadi.

Kasbiy psixologiyaning o'ziga xos metodlariga jinoyat ishini psixologik tahlil qilish kiradi. Bu o'rinda qaror qabul qilish muammosini tadqiq etish ayniqsa samarali hisoblanadi (bu bilan kriminal psixologiya, tergov psixologiyasi, sud jarayoni psixologiyasi, jabrlanuvchining psixologiyasi kabilar shug'ullanadi).

Kasbiy psixologiyaning o'rganish sohalariga, jumladan, tekshirilayotgan shaxs – jabrlanuvchi, jinoyatchi, guvoh-shohid, favqulodda sharoitlar va holatlar kiradi. Shaxs harakat qiladigan bu sharoitlar (kriminogen vaziyat, kriminal vaziyat, tergov vaziyati va h.k.) shaxsning odatdagi tadqiqot sharoitida yo aniqlash juda qiyin bo'lgan, yo umuman ko'rinmaydigan tomonlarini ko'rsatadi.

Shaxsning ong osti holatini chuqur va har tomonlama o'rganishga imkon beradigan psixoanaliz metodi kasbiy psixologiya uchun muhim hisoblanadi. Psixoanaliz jinoiy xatti-harakat motivlari, murakkab nizolarning haqiqiy sabablarini tadqiq etish darajasini aniqlashda keng qo'llaniladi.

Sud psixologiyasi quyidagi tadqiqot metodlariga ega. Kuzatish metodining asosiy jihati shundaki, tadqiqot jarayonida insonning odatiy faoliyat tarzi buzilmaydi. Ushbu metod orqali obyektiv natijalarga erishish uchun bir qator shartlarga rioya etish zarur: qaysi qonuniyatlar qiziqtirayotganligini oldindan belgilash, kuzatish dasturini to'g'ri tuzish, asosiysi, kuzatuvchining o'rganilayotgan shaxslar muhitidagi o'rnini aniqlab olish zarur. Ushbu talablarga rioya etish sud psixologiyasida o'rganiladigan vaziyatlar uchun juda muhim hisoblanadi.

Kuzatish natijalarini qayd etishda texnik vositalar, birinchi navbatda, kuzatilayotgan shaxsning nutqini magnit tasmasiga yozishdan foydalanish mumkin. Ba'zi hollarda fotosurat va kinotavsirga olishni ham qo'llash yaxshi samara beradi. Dastlabki tergovda texnik vositalardan faqat protsessual qonun doirasida foydalanish mumkin.

Tergov harakatining shu tariqa olingan va qayd etilgan natijalari ayni vaqtda dalillarni mustahkamlash metodi hamda muayyan sharoitlarda shaxsning xatti-harakatini kuzatishning qayd etilgan natijasi sifatida baholanishi mumkin. Masalan, ayblanuvchini so'roq qilishda amalga oshirilgan magnitofon yozuvini eshitib, uning hissiy holatiga doir ma'lumotlarni aniqlash mumkin. Kuzatish nafaqat psixolog-tadqiqotchi, balki tahlil ma'lumotlaridan jinoyatchilikka qarshi kurashda foydalanish uchun tegishli axborot olishi zarur bo'lgan har qanday mansabdor shaxs tomonidan o'tkazilishi mumkin. Xususan, kuzatishni tergovchi shaxsga to'g'ri tashxis qo'yish (uni diagnostika qilish) maqsadida qo'llashi mumkin.

So‘roq qilinayotgan shaxsning jinoyat hodisasiga aloqasi bo‘lishi mumkinligiga doir axborotni olishda uning mimikasi va imo-ishorasini kuzatish katta ahamiyatga ega. Bunday kuzatish natijalarini bir tomonlama subyektiv baholashning oldini olish uchun kuzatuv xolisona o‘tkazilishi, kuzatish chog‘ida olingan barcha faktlar qayd etilishi va kuzatish natijalari yetarlicha ilmiy talqin etilishi kerak.

Tergovchi tintuv qilinayotgan shaxsning xatti-harakatini kuzatish va ushbu kuzatish natijalarini tahlil qilish orqali juda muhim ma’lumotlarga ega bo‘lishi mumkin.

4. Eksperiment metodi. Ushbu metoddan foydalanganda eksperiment o‘tkazuvchi ruhiy jarayonlar xususiyatlarining tekshirilayotgan shaxsga ta’sir ko‘rsatuvchi tashqi stimul (rag‘batlantiruvchi omil)larga bog‘liqligini o‘rganadi. Eksperiment tashqi stimulyatsiya (qo‘zg‘ovchi)ga aniq belgilangan dastur bo‘yicha o‘zgaradigan qilib o‘tkaziladi. Eksperimentning kuzatishdan asosiy farqi shundaki, kuzatishda tadqiqotchi u yoki bu ruhiy hodisaning yuz berishini kutishi kerak, eksperimentda esa u tashqi vaziyatni o‘zgartirish orqali kerakli ruhiy jarayonni atayin keltirib chiqarishi mumkin. Sud-psixologik tadqiqotlar amaliyotida laboratoriya eksperimenti va tabiiy eksperiment keng tarqalgan.

Laboratoriya eksperimenti asosan ilmiy tadqiqotlarda, shuningdek, sud-psixologik ekspertiza o‘tkazishda keng qo‘llaniladi. Unga ancha murakkab laboratoriya asbob-uskunalar (ko‘p kanalli ossilloqraflar, taxistaskoplar va boshq.)ning qo‘llanishi xosdir. Laboratoriya eksperimenti yordamida, xususan, tergovchilarning diqqat, kuzatuvchanlik kabi kasbiy xislatlari tadqiq etilgan.

Laboratoriya eksperimentining kamchiliklariga huquqni muhofaza qilish idoralarining amaliy faoliyati sharoitida texnikadan foydalanish qiyinchiliklarini, shuningdek, laboratoriya sharoitlarida ruhiy jarayonlar kechishining odatdagi sharoitlarda kechishidan farqli tomonlarini kiritish lozim. Bu kamchiliklar tabiiy eksperiment usulidan foydalanishda bartaraf etiladi. Birinchi navbatda, bu gap jabrlanuvchilar, guvohlar va boshqa shaxslarning muayyan psixofiziologik xislatlarini aniqlash maqsadiga ega bo‘lgan tergov eksperimentlarini o‘tkazishga taalluqlidir. Murakkab vaziyatlarda tergov eksperimentlarini o‘tkazishda mutaxassis-psixologni taklif etish tavsiya qilinadi.

Anketa metodi. Bu metodga tadqiqotchini qiziqitiruvchi faktlar haqida bir qator materiallar olish uchun nisbatan ko‘p sonli shaxslar guruhiga beriladigan savollarning bir xilligi xos. Materiallarga statistik ishlov beriladi va tahlil qilinadi. Sud psixologiyasi sohasida anketali metod jinoiy qasdning hosil bo‘lish mexanizmini tekshirishda keng tarqalgan (davlat mulkini talon-toroj qiluvchilar, bezorilarning ko‘pchiligi o‘rtasida anketalashtirish o‘tkazilgan). Anketali metod tergovchining professiogrammasini, kasbiy jihatdan yaroqliligi va kasbiy deformatsiyasi (buzilishi)ni tadqiq etishda ancha keng qo‘llaniladi. Hozirgi

vaqtda anketali metodni amaliyot xodimlari jinoyatchilik sabablarining ba'zi jihatlarini tadqiq etishda qo'llay boshladilar.

Suhbat (intervyu) metodi. Ushbu yordamchi metod tadqiqotning eng boshida umumiy yo'nalish olish va ishchi farazlarni yaratish maqsadida qo'llaniladi. Bu erkin, majburiy bo'lmagan suhbat bo'lib, uning davomida tergovchi suhbatdoshining shaxsiga xos asosiy xususiyatlarini o'rganadi, individual yondashuv ishlab chiqadi va so'roq qilinaётgan shaxs bilan muloqotga kirishadi. Bunday suhbat juda ko'p hollarda so'roq qilishning asosiy qismidan avval bo'lib o'tadi va asosiy maqsadi jinoyat hodisasi haqida xolisona va to'liq ma'lumot olishdir.

Suhbat (intervyu) anketa tadqiqotlaridan keyin ham qo'llanishi mumkin. Bunda anketa tadqiqotlari natijalari suhbatlashish orqali chuqurroq o'rganiladi. Suhbatga tayyorgarlik jarayonida savollarni berishga katta e'tibor qaratish lozim. Savollar qisqa, aniq va tushunarli bo'lishi kerak.

So'nggi yillarda psixodiagnostika o'tkazishda kompyuterdan foydalanishga qiziqish keskin oshdi. Avtomatlashtirilgan psixologik tizimlarning dastlabki variantlari mamlakatimizda XX asrning 60-yillaridayoq ishlab chiqilgan edi. Ammo ular, EHMlardan foydalanish qiyinligi va ularning qimmat turishi sababli, ommaviy tarzda yoyilmadi. O'tgan asrning 80-yillari o'rtalaridan boshlab esa kompyuter tizimlari test o'tkazish amaliyotiga keng tatbiq etila boshlandi.

Kompyuterlashtirishdan avval psixologik test o'tkazish uzoq davom etadigan, bir xil tusdagi bir muncha murakkab ish bo'lgan. Testdan o'tayotgan shaxs juda ko'p savollarni o'qir hamda maxsus jadvallarning katta qog'oz «choyshab»larini to'ldirar edi. To'ldirilgan jadvallarga «qo'lda» ishlov berish ayniqsa qiyin va katta hajmli ish bo'lgan. Psixolog yoki uning yordamchilari javoblarni guruhlariga ajratar (yordamchi jadvallarga yozib qo'yar yoki maxsus trafertalardan foydalanar), har bir guruhdagi javoblarni hisoblar va aniq psixologik ko'rsatkichlarni aniqlar edilar. Bunday psixologik diagnostika quyidagi sabablarga ko'ra amalda qoniqarsizdir:

- testlarda kam sonli xohlovchilarning ishtirok etishi, javoblarga ishlov berishning nihoyatda qiyinligi statistik jihatdan ishonchli natijaga erishish uchun zarur bo'lgan ma'lumotlarni shakllantirishga imkon bermasligi;

- jarayonning testdan o'tkazilayotgan shaxs ruhiyati va his-tuyg'ulariga ta'siri, natijada uning psixologik holatini buzib ko'rsatishi;

- javoblar ishlovi hajmining kattaligi muqarrar ravishda hisob-kitob xatolariga olib kelishi;

– ko‘pchilik tadqiqotchilarning fikricha, test o‘tkazuvchi psixologning subyektiv qarashlari va test natijalarini amaliy qilishi.

Hozirgi vaqtda test o‘tkazish jarayoni kompyuterda erkin suhbat shaklida olib boriladi. Savollarning bir xildagi ketma-ketligiga barham berilgan. Har bir savol ekranda paydo bo‘ladi va javob kiritilganidan keyin yo‘q bo‘ladi. So‘ngra keyingi savol paydo bo‘ladi va h.k. Vaziyat uzluksiz o‘zgarib turadi. Testdan o‘tayotgan shaxsning o‘zi suhbat (dialog) sur‘atini, hissiy boyligini belgilaydi. Bularning bari shaxsning suhbatda o‘zini to‘liq namoyon etishiga yordam beradi.

Hozir kompyuterlarda psixologik parametrlarni hisoblash hamda testdan o‘tayotgan shaxs javoblarining butun majmui bo‘yicha berish jarayoni bir necha soniya vaqt talab qiladi. Psixolog test o‘tkazib bo‘lingan zahoti asosiy psixologik ko‘rsatkichlarning to‘liq to‘plamiga ega bo‘lgan tayyor psixokartani oladi. U faqat mutaxassis sifatida ishlaydi. Asosiy ko‘rsatkichlar majmui dastlabki tarzda baholanganidan so‘ng ancha ixtisoslashgan dasturlar bo‘yicha qo‘shimcha test tayinlanishi mumkin. Bunday dasturlar bloki ishlab chiqilgan, yo‘lga qo‘yilgan va amalda foydalanilmoqda.

Psixokartalarning to‘planib boruvchi massivi kompyuterda keyinchalik ishlov berish – umumiy statistik qonuniyatlarni (mutaxassisning psixologik portreti xususiyatlariga jins, yosh, ish staji, kasb va boshqa omillarning ta‘sirini) aniqlash uchun foydalaniladi.

Testdan o‘tish 90 daqiqadan oshmasligi kerak. Asosiy testdan keyin tekshiriluvchi shaxs o‘zining individual-tipologik va shaxsiga xos xususiyatlarni raqamlar ko‘rinishida ifodalovchi maxsus psixogrammalarni oladi. Psixolog-mutaxassis yakka tartibdagi suhbatda tekshiruvchiga test natijalarini tushuntirib beradi. Ta‘kidlash joizki, ba‘zi test o‘tkazish tizimlarida kompyuterda tekshiriluvchilarga o‘z shaxsini test ma‘lumotlari bo‘yicha tavsiflash taklif etiladi. Bunday xarakteristikalar (tavsiflar) rasmiy (formal) xususiyatga ega, ularda olingan empirik ma‘lumotlar inobatga olinmaydi. Bundan tashqari, test o‘tkazish tizimi o‘z-o‘zicha emas, balki inson faoliyatini yaxshilash uchun zarur. Olingan ma‘lumotlarni psixolog muayyan maqsadga yo‘naltirilgan suhbat, kuzatish kabilarning natijalari bilan solishtiradi.

Psixolog test natijalari bo‘yicha individual maslahat jarayonida psixik adaptatsiya (moslashuv) xususiyatlari, hissiy-irodaviy holati, shaxsning tuzilishi va ehtiyoj yo‘nalishlarini tahlil qiladi.

Yuridik psixologiyada muammoli vaziyatda huquqiy oqibatlariga ega bo‘ladigan shaxs xatti-harakatining psixik qonuniyatlarini tadqiq etish juda samarali hisoblanadi. Bunday yondashuv qonunga itoatkor xatti-harakatning ruhiy qonuniyatlarini o‘rganish uchun ham,

g'ayriqonuniy xatti-harakat mexanizmlari va ularning turli oqibatlarini (jinoyatni ochishdan tortib jinoyatchining qayta ijtimoiylashuvigacha) aniqlash uchun ham samaralidir.

Shunday qilib, tizimli yondashuv psixologiya va huquqshunoslikning turli usullari bilan birga, faoliyat jarayonining asosiy psixologik qonuniyatlari, shaxsning tuzilishi va huquqiy normalar tizimining o'zaro ta'sirini yetarlicha chuqur tahlil etish va aniqlashga, ushbu o'zaro ta'sirning barcha ishtirok etuvchi elementlarini inobatga olgan holda aniq tavsiflash va muhim xususiyatlarini ajratishga imkon beradi.

XULOSA

Xulosa qilib shuni aytish joizki Har qanday kasbiy faoliyat insonga muayyan talablar qo'yadi hamda uning shaxsi va butun turmush tarzida o'ziga xos iz qoldiradi. Ichki ishlar idoralari xodimi kasbiy faoliyat samaradorligini belgilab beruvchi qanday shaxsiy xislatlarga ega bo'lishi lozimligini aniqlash uchun ushbu faoliyatning o'zini psixologik jihatdan tahlil qilish, uning o'ziga xos jihatlarini aniqlash, tarkibiy tuzilishini ochib berish zarur. Kasbiy faoliyatning qonuniyatlarini aniqlash uni nafaqat o'rganishga, balki takomillashtirishga ham qaratilgan tashkiliy tadbirlar tizimini ishlab chiqishga imkon beradi

Ichki ishlar idoralari xodimlarini psixologik jihatdan tayyorlashdan ko'zlangan maqsad ularda xizmat faoliyatining har qanday murakkab sharoitlarida kasbiy jihatdan to'g'ri, aniq, yuqori ishchanlik bilan harakatlanish ko'nikmalarini shakllantirishdan iborat.

Ichki ishlar idoralari xodimlarining shaxsiy, birinchi navbatda, kasbiy jihatdan muhim xislatlariga alohida talablar qo'yiladi. Ushbu faoliyat xodimlarda hissiy-irodaviy barqarorlikni, stress holatlarini vujudga keltiruvchi omillar ta'siriga qarshi psixologik immunitet shakllantirishni talab etadi.

Ichki ishlar idoralari faoliyatini takomillashtirishning asosiy yo'nalishlaridan biri xodimlarni psixologik jihatdan tayyorlashdir.

Psixologik tayyorgarlikning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

– xodimlarning ichki ishlar idoralari uchun tipik bo'lgan stress omillar va ularning ta'siriga psixologik chidamliligini oshirish;

– xodimlarda psixologik xislatlarni rivojlantirish, har qanday vazifani operativ xizmat faoliyatining turli murakkab va xavfli sharoitlarida ham muvaffaqiyatli bajarishlariga yordam beruvchi uquv va ko'nikmalarning o'ziga xos jihatlarini shakllantirish.

Psixologik tayyorgarlik xodimlar kasb mahoratining tarkibiy qismidir.

U xodimning shakllangan va rivojlangan psixologik xususiyatlari majmui bo'lib, operativ xizmat faoliyatining o'ziga xos va muhim psixologik xususiyatlariga javob beradi va uni amalga oshirishning zarur shart-sharoitlaridan biri hisoblanadi.

Psixologik tayyorgarlik xodimning kasb mahoratini keskin oshiradi.

Ilmiy tadqiqotlar va mavjud ijobiy tajriba professional ta'lim tizimiga psixologik tayyorgarlikni maqsadga yo'nalgan tarzda oshirib borishning maxsus vazifalari, shakl va usullarini kiritish zarurligini ko'rsatmoqda.

Bugungi kunda psixologik tayyorgarlik – ichki ishlar organlari kasb tayyorgarligining muhim tarkibiy qismidir. «Shaxsiy tarkib sifati uning kasbiy mahorati darajasi, axloqiy-ruhiy darajasi, jismoniy tayyorgarligi va intizomi bilan belgilanadi».

Ichki ishlar idoralari xodimlarining psixologik tayyorgarligi xodimlarga operativ xizmat vazifalarini muvaffaqiyatli va samarali bajarish uchun zarur bo'lgan sifatlarni shakllantirish, rivojlantirish va faollashtirish bo'yicha maxsus tashkil etilgan maqsadga muvofiq ta'sir ko'rsatish jarayonidir.

Psixologik tayyorgarlik xizmat faoliyatining xususiyatlariga bog'liq.

Shunga ko'ra, psixologik tayyorgarlikning mazmuni aniq ifodalangan kasbiy yo'nalishga ega bo'lmog'i lozim. Xodimlar psixologik tayyorgarligining mazmuniga quyidagilarni kiritish mumkin:

- jinoyatchilikka qarshi kurashga psixologik jihatdan tayyor bo'lish xislatlarini shakllantirish;
- maxsus operativ xizmat faoliyatining turli jihatlariga psixologik yo'nalganlikni rivojlantirish;
- kasbiy jihatdan muhim bo'lgan bilish xislatlarini shakllantirish va rivojlantirish;
- turli toifadagi fuqarolar bilan psixologik aloqa o'rnatish uquv va ko'nikmalarini shakllantirish va rivojlantirish;
- operativ xizmat faoliyatining turli vaziyatlarida rolga kirishish ko'nikmalarini ta'minlash;
- fuqarolar bilan muloqotga kirishning murakkab, nizoli vaziyatlarida ta'sir etishning psixologik-pedagogik usullarini qo'llash mahoratini shakllantirish;
- operativ xizmat faoliyatining og'ir vaziyatlarida o'zini tuta olish va psixologik barqarorlikni ta'minlash;
- shaxsning ijobiy hissiy-irodaviy xislatlarini rivojlantirish, xodimlarga o'zini tutish va boshqarish usullarini o'rgatish;
- irodaviy faollikni va irodaviy harakat ko'nikmalarini shakllantirish;
- ishdagi ruhiy zo'riqlashlarga tayyorlash.

PSIXOLOGIK TAVSIYA

Ichki ishlar idoralari xodimlari xissiyotga beriluvchan bo'lmashliklari va irodali bo'lishliklari juda muhim. Ichki ishlar idoralari xodimlarining faoliyati o'ziga xosligi bilan ajralib turadi. Chunki ular doimo turli toifadagi odamlar bilan uchrashadilar, muloqotga kirishadilar.

Ichki ishlar idoralari xodimi fuqarolarning xavfsizligi, tinchligi, haq-huquqi va erkinliklarini ta'minlashga mas'ul bo'lgan davlat xizmatchisi hisoblanadi. Ana shu mas'uliyat xodimdan birinchi navbatda o'z kasbining bilimdoni, ustasi bo'lishni talab qiladi.

O'z kasbining bilimdoni bo'lish uchun nafaqat yuridik fanlarni, balki shaxslarning ruhiy holati va kechinmalarini ham yaxshi bilish kerak bo'ladi. Bu esa har bir ichki ishlar idorasi xodimidan psixologiya ilmining sir-asrorlaridan xabardor bo'lish va shu asosda qonuniy xatti-harakatlarni amalga oshirishni taqozo etadi. Shuning uchun ham bu haqda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimov: «Psixologiya fani biz uchun eng zarur sohalardan biri. Psixologiyani o'rganish – hayotni, insonni o'rganish degani deb aytib o'tganlar.

Ichki ishlar idoralari xodimlarining faoliyati jamiyatda mavjud bo'lgan barcha kasblardan, birinchidan, davlat tomonidan qat'iy belgilab berilgan qonunlar, buyruqlar, nizom va yo'riqnomalar asosida ish ko'rish; ikkinchidan, bevosita jinoyatchilar dunyosi bilan ishlashi; uchinchidan, hayotining doimo xavf-xatar ostida bo'lishi; to'rtinchidan, davlat hokimiyatining vakili sifatida ish ko'rish bilan ajralib turadi.

Ichki ishlar idoralari xodimlarining kasbiy faoliyatida diqqatning asosiy xususiyatlari (taqsimlanishi, tarqoqligi, barqarorligi, tez o'rin almashishi) ham o'zisha xos ahamiyat kasb etishi, ya'ni sodir bo'lgan voqea-hodisalarning zarur tomonlarini o'rganish va aniqlik kiritishda, jinoyatchi shaxsning psixik holatini kuzatishda qo'l kelishini anglab yetish lozim.

Ichki ishlar idoralari faoliyatida ham sezgining o'rni beqiyosdir. Kasbiy sezgirlik his qilish jarayonlarini mashq qildirish orqali rivojlantiriladi. Bu xususiyat faoliyat davomida shakllanib boradi. Masalan, yo'l-patrul xizmati xodimi o'z faoliyati mobaynida kelayotgan mashina tovushidan undagi texnik nosozliklarni aniqlay boshlaydi. Shu nuqtai nazardan idrok ichki ishlar idoralari xodimlarining kasbiy faoliyatida muayyan o'ziga xos xususiyatlarni namoyon etadi. Ya'ni, ichki ishlar idoralari xodimi aniq ma'lumot olish uchun guvoh, jabrlanuvchi, gumon qilinuvchi yoki ayblanuvchini kuzatayotganda o'rganilayotgan obyekt to'g'risida turli ko'rinishlarda olingan tasavvur va tushunchalarni yaxlit holatda idrok qiladi. Ichki ishlar idoralari xodimlari voqelikni to'g'ri idrok etishlari uchun uning prinsiplariga rioya qilishlari zarur.

Ichki ishlar idoralari faoliyatida tafakkur kasbiy masalalarni yechishga oid holat va hodisalarning mohiyatini tez anglash, turli tuman axborotlar ichidan zarurini ajratib olish, ular o'rtasidagi farq va tafovutlarni oson aniqlash, ko'pchilik ilg'ay olmaydigan mayda narsalarni ko'rish bilan ularni turli harakat, shakllarda obrazlashtirish, jonlantirishda namoyon bo'ladi.

Ichki ishlar idoralari xodimi oldida turgan vazifalarni hal etishi uchun uning kasbiy tafakkurini rivojlantirish katta ahamiyatga ega. Idrok va tasavvurda aks etadigan narsa tafakkurda taqqoslanadi, tahlil qilinadi va umumlashtiriladi.

Ichki ishlar idoralari xodimi fikrlash orqali masalani samarali hal qilishda to'xtovsiz ishlaydi, bunda ijodiy jarayon – tafakkur ishga tushadi. Bu bosqichda yangi ma'lumotlar izlanadi, zarur materiallarni yig'ish, ishga daxldorlarni so'roq qilish amalga oshiriladi. Keyin barcha ma'lumotlar umumlashtiriladi, tahlil qilinadi va ular asosida turli taxminlar ilgari suriladi.

Ichki ishlar idoralari xodimlarning diqqatini kuchaytirish usullari:

- javobgarlik hissini sezish, faoliyat samaradorligini belgilovchi ahamiyatli tomonlarni hisobga olish;
- muayyan xatti-harakatlarni amalga oshirishda irodaviy kuchga tayanish;
- obyektni «e'tibor bilan kuzat», «yaxshilab qara», «yana bir bor tekshir» kabi diqqatni kuchaytiruvchi buyruqlarni berish;
- salbiy hissiyotlarni kuzatish jarayoniga aralashtirmaslik;
- kuzatuvchanlik faoliyatini susaytiruvchi omillarni inobatga olmaslik

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. – T., 2008.
2. O'zbekiston Respublikasining «Ta'lim to'g'risida»gi qonuni. – T., 1997.
3. O'zbekiston Respublikasining Kadrlar tayyorlash bo'yicha milliy dasturi – T. 1997.
4. O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksi. – T., 2008
5. Karimov I. A. Bunyodkorlik yo'lidan. T.4. – T., 1996.
6. Karimov I.A.Xavfsizlik va barqarorlik taraqqiyot yo'lida.T.6. – T., 1998.
7. Karimov I.A.Xavfsizlik va tinchlik uchun kurashmoq kerak. T.10. T., 2002.
8. Karimov I. A. Tinchlik va xavfsizligimiz o'z kuch-qudratimizga, hamjixatligimiz va qat'iy irodamizga bog'liq. T.12. – T., 2004.
9. Karimov I. A. O'zbek xalqi hech qachon, hech kimga qaram bo'lmaydi. T.13. – T., 2005.
10. Karimov I.A. Inson, uning huquq va erkinliklari hamda manfaatlari – eng oliy qadriyat. T. 14. – T., 2006.
11. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. –T., 2008.
12. Avanesov G. A. Kriminologiya i sotsialnaya profilaktika M., 1980.
13. Andreeva G. M. Sotsialnaya psixologiya. – M., 1990.
14. Andrianova V.Ye. Deyatelnost cheloveka v sistemax upravleniyaM., 1974.
15. Antonyan Yu. M. Izuchenie lichnosti prestupnika. – M., 1992.
16. Antonyan Yu.M. Terrorizm. – M., 1998.
17. Arifxodjaeva I X.Ich. ish idoralari xodimlari psixologiyasi. 2007
18. Asyamov S.V., Pulatov Yu.S. Ichki ishlar organlari xodimlarining kasbiy-psixologik treningi. – T., 2002.
19. Belinskaya Ye.P.,Tixomandritskaya O.A.Sotsialnaya psixologiya lichnosti. – M., 2001.
20. Bill Uizers. Upravlenie konfliktami. – SPb., 2004.